

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Одеський державний аграрний університет

Тетяна НЕБОГА
Анатолій ВДОВИЧЕНКО

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

Видання друге

Одеса
«Астропринт»
2024

УДК 330.8(075.8)
НЗ9

Рецензенти:

Тетяна Шабатура, доктор економічних наук, професор, завідувачка кафедри економічної теорії та економіки підприємства Одеського державного аграрного університету;

Павло Несе́нко, доктор економічних наук, доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету

Затверджено до друку вченою радою Одеського державного аграрного університету (протокол № 14 від 4 липня 2024 р.)

Небога Т.

НЗ9 Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Тетяна Небога, Анатолій Вдовиченко ; Одеський державний аграрний університет. — Вид. 2-ге. — Одеса : Астропринт, 2024. — 140 с.

ISBN 978–617–8381–52–3

Посібник розроблено відповідно до програми освітнього компоненту «Історія економіки та економічної думки». Викладений матеріал охоплює широкий спектр проблем від часів натурального господарства до сучасності, що знайшли своє відображення в економічній думці. Водночас основні особливості та тенденції розвитку економічної думки розглядаються у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Призначено для здобувачів вищої освіти економічних спеціальностей, викладачів, науковців, а також для всіх зацікавлених осіб.

УДК 330.8(075.8)

ISBN 978–617–8381–52–3

© Небога Т., Вдовиченко А., 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ДОКЛАСИЧНИЙ ТА КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	
Тема 1. Предмет, завдання та методологія курсу «Історії економіки та економічної думки»	7
Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапах ранніх цивілізацій	10
Тема 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)	16
Тема 4. Господарство та економічна думка суспільств європейської цивілізації у період Середньовіччя (V–XV ст.)	24
Тема 5. Формування передумов ринкової економіки у державах європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)	33
Тема 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)	38
НЕОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	
Тема 7. Ринкове господарство країн європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)	58
Тема 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)	66
Тема 9. Господарство та економічна думка у період державно-монополістичного розвитку суспільства (перша половина XX ст.)	75

Тема 10. Розвиток національних економік країн європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.)	84
Тема 11. Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX– початок XXI ст.)	95
Тема 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці	110
Тема 13. Формування основ ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)	117
ВИСНОВОК	125
Фонд тестових завдань	126
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	135

ВСТУП

Історія економіки та економічної думки – це міждисциплінарна наука, що виникла на перетині історичних та економічних наук і є важливою складовою загальноосвітньої, професійної та світоглядної підготовки сучасних економістів та менеджерів.

Історія економіки та економічної думки займає особливе місце в системі економічних наук. Це пов'язано з тим, що зв'язок економічної теорії з економікою суспільства найбільш прямий. Водночас економічні теорії не лише відображають процеси, які відбуваються у суспільстві, а й впливають на них, сприяючи соціальному та економічному прогресу. Вивчення цього предмета показує, як протягом еволюції людства відбувався розвиток продуктивних сил та виробничих відносин, спостерігалися зміни форм організації виробництва, механізми економічної та соціальної політик держав, і як, зрештою, ці процеси у своєму взаємозв'язку впливали на формування економічної думки.

Основне завдання вивчення предмета – це поглиблення знань та навичок з економічної теорії, формування уявлень про закономірність та тенденції розвитку економічної думки. Вивчення історії економіки та економічної думки сприяє формуванню економічного образу мислення та інтелектуальному розвитку особистості, які необхідні не лише для розуміння закономірностей розвитку сучасного глобалізованого суспільства, а й для свідомого використання їх на практиці.

Метою цього посібника є надання допомоги студентам у освоєнні ними історії економіки та ідейного багатства вчень різних епох минулого і сьогодення. Це дозволить поглибити та закріпити знання, отримані в курсі економічної теорії в цілому.

Навчально-методичний посібник виконано відповідно до програми курсу «Історія економіки та економічної думки».

Загальні методичні вказівки

Здобувачі вищої освіти вивчають програмний матеріал у певній послідовності. На вступних лекціях, які мають оглядовий характер, вони ознайомлюються з предметом цього освітнього компоненту. Потім здобувачі самостійно ознайомлюються з вмістом освітнього компоненту відповідно до навчально-методичного посібника, використовуючи додаткову літературу. Відповіді на контрольні питання до тем дозволяють оцінити рівень освоєння матеріалу. При вивченні змісту освітнього компоненту слід знати наступне:

1. Теми освітнього компоненту слід вивчати у тій послідовності, в якій вони вказані в навчальному посібнику.
2. Певний напрям історії економічної думки можна зрозуміти за умови розгляду його як породження та відображення конкретних історичних обставин того часу.
3. Після аналізу конкретних історичних умов необхідно розкрити суть самої теорії та погляди її представників.
4. Економічні теорії доцільно розглядати в процесі їх еволюції: виникнення, становлення та розвитку.

ДОКЛАСИЧНИЙ І КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Тема 1. Предмет, завдання та методологія курсу «Історія економіки та економічної думки»

Вивчення цієї теми дозволить:

- вивчати предмет цієї науки, яка розглядає розвиток господарювання від первісної епохи до сучасності і відображення цього процесу в економічних ученнях;
- розуміти, що, досліджуючи різні суспільно-економічні явища в історичному плані, ми не лише даємо їм характеристику, але можемо передбачити їхній розвиток;
- розуміти, чому ті чи інші економічні теорії могли виникнути саме в цей час.

Ключові слова: предмет науки, метод науки, методи дослідження, принципи пізнання, фактори економічного розвитку.

У цій темі слід виділити два питання:

1. Предмет історії економіки та економічної думки і методи її дослідження.
2. Принципи пізнання та фактори економічного розвитку.

1. Предмет історії економіки та економічної думки, методи її дослідження

Розглядаючи перше питання, необхідно усвідомити, що зазначена наука є міждисциплінарною і виникла на перетині історичних та економічних наук. Без історії економічне життя суспільства є набором непов'язаних між собою подій, що виникають на порожньому місці. Іншими словами, ми отримуємо готові результати, але не розуміємо, звідки вони взялися. Наука навчас шукати, а не фіксувати.

У зв'язку з цим історичний аспект в сукупності економічних наук має велике значення. У процесі дослідження різних суспільно-економічних явищ в історичному плані ми не лише характеризуємо їх, але й можемо передбачити їхній розвиток, зрозуміти, чому ті чи інші економічні теорії виникли саме в таких умовах.

Економічна думка зародилась в Стародавньому світі, оскільки міркування про господарське життя і спроби їх відобразити спочатку зустрічаються в різних релігійних віровченнях, легендах, казках. Але найбільше роздумів про господарську організацію спостерігається в творах філософів, у появі спеціальних творів, присвячених так чи інакше управлінню державою та господарством. Можна згадати твори Арістотеля («Політика»), Ксенофонта («Домострой» «Економікос» («Про домашнє господарство»), Платона («Держава», «Закони»).

Так, можна стверджувати, що певною мірою вже йшлося про зародження науки, яка досліджувала б історію економіки та її відображення в економічній думці. Проте варто зауважити, що стосовно визначення предмета цієї науки існує чимало поглядів, хоча більшість дослідників погоджується з тим, що вона досліджує історичний розвиток господарських систем суспільства та його відображення в економічній думці.

Щодо іншої частини першого питання, то зауважимо, що, як і кожна наука, історія економіки та економічної думки використовує певні методи дослідження. До них належать:

- історичний (історико-генетичний) метод, який дає змогу розкрити причинно-наслідкові зв'язки між явищами;
- системно-структурний метод, згідно з яким вивчається ціле, що складається з взаємодіючих частин;
- порівняльний метод – порівняння об'єктів у часі та просторі;
- статистичний метод – використання та обробка інформації для забезпечення об'єктивності дослідження;

– математичні методи – використання математики в дослідженні;

– соціологічні дослідження – вивчення соціальної психології населення.

2. Принципи пізнання та фактори економічного розвитку

Друге питання присвячено розгляду принципів пізнання та факторів економічного розвитку.

До принципів пізнання можна віднести:

– принцип історизму – розгляд умов, в межах яких тільки й могло виникнути те чи інше вчення;

– періодизація – встановлення певних етапів у економічному розвитку (формаційний підхід, цивілізаційний підхід, індустріальне, постіндустріальне суспільство);

– наукова парадигма – основна ідея, що лежить в основі наукового пізнання, зразок, взятий для доведення;

– принцип цілісності господарської системи, яка складається з різних частин внутрішньо пов’язаних між собою.

Розглянувши принципи економічного розвитку, можна виділити основні фактори, як-от:

– науково-технічний прогрес як провідний фактор. Саме під впливом НТП суспільство переходить від одного етапу до наступного: від аграрного до індустріального, постіндустріального, інформаційного;

– прогрес у засобах комунікації: від найпростіших (розмовних, писемних) до інформаційних;

– рівень забезпечення енергією, її вид, що використовується в процесі господарської діяльності;

– природний фактор, який у минулому мав більший вплив ніж сьогодні;

– демографічний фактор. Сьогодні основна проблема – надмірна кількість населення в одних регіонах і недостатність в інших;

– психологія людей з різними мотивами їх діяльності, з релігійними поглядами, культурою;

– економічна політика держави, при якій необхідно враховувати наявність усіх факторів у їх взаємозв'язку. Тільки в цьому вона стає потужним прискорювачем розвитку господарської системи.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть історичні передумови виникнення історії економіки та економічної думки.

2. Що є предметом вивчення цієї науки?

3. Методи, які використовує історія економіки та економічної думки.

4. Виділіть основні принципи та фактори економічного розвитку.

Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапах ранніх цивілізацій

Вивчення цієї теми дозволить з'ясувати:

– що епоха первісного суспільства та рабовласництва – це час не лише становлення та розвитку людини, появи перших державних утворень, первісної «економіки», але й час розпаду родового устрою, виникнення класів та початок господарювання як організованої діяльності. Саме ці процеси знайшли своє відображення спочатку в різних казках, легендах, переспівах, релігійних віруваннях (первісне суспільство), а також у економічній думці давньосхідних держав (Середньої Азії, Стародавнього Єгипту, Стародавнього Китаю та інших) епохи рабовласництва.

Ключові слова: первісна «економіка», економічна думка, економічна наука, господарська звітність, земельний кадастр, ділові будинки, централізація, натуральне та товарне господарство, соціальні утопії.

Для розкриття теми доцільно виділити два запитання:

1. Зародження первісної «економіки» та економічної думки.
2. «Економіка» та економічна думка епохи рабовласництва.

1. Зародження первісної «економіки» та економічної думки

У цьому питанні слід звернути увагу, що епоха первісного суспільства – це епоха становлення та розвитку людини, епоха появи перших державних утворень межі кам'яного і бронзового віків. Щодо зародження «економіки», то цей процес пов'язаний неолітичною революцією – переходом від привласнювального господарства (збиральництва і полювання) до відтворювального. В такому випадку може йтися вже про виробництво, про так звану (умовно) первісну «економіку», за наявності якої землеробство, скотарство, ремесла ставали основними видами господарської діяльності. Водночас інтенсивне землеробство сприяло розвитку геометричних та наукових знань (розподіл землі, мотузки з вузликами, перша писемність). У цей час з'являється можливість отримання додаткового продукту, а також створюються умови для обміну і товарного обігу, появи майнової нерівності та елементів приватної власності.

Зачатки знань про господарське життя знаходять своє відображення у переказах, легендах, релігійних віруваннях. Це дає право говорити про зародження, еволюцію економічної думки.

Звертаємо увагу, що поки що йдеться не про економічну науку, яка в умовах патріархального замкнутого укладу і не могла

виникнути, а про економічну думку, тому не можна ототожнювати такі поняття як «економічна думка» та «економічна наука». Остання виникає пізніше – під час бурхливого розвитку товарно-грошових відносин, в період переходу від феодалізму до капіталізму.

2. «Економіка» та економічна думка епохи рабовласництва

Насамперед слід зазначити, що це був період розпаду родового ладу, виникнення класів, держав і початку господарювання як організованої діяльності. Простежити ці процеси можна на прикладі історії господарювання та економічної думки Передньої Азії (Месопотамії), Стародавнього Єгипту, Китаю та інших давньосхідних держав, що виникли у IV тисячолітті до нашої ери.

Передня Азія

Основу економіки країн Передньої Азії (Шумер, Аккад, Вавилон) становило сільське господарство (хоча спершу було скотарство). Головною зерновою культурою був ячмінь, розвивалося садівництво, виноградарство, овочівництво.

Високого рівня досягли ремесла та промисловість, наприклад гончарне та цегляне виробництво, а також ювелірний промисел, де застосовувалися спеціальні технології.

Швидкими темпами розвивалися внутрішні та зовнішні торгівля, росли міста (Ларса, Урук), з'явилася військова техніка та спорядження: бойові колісничі, тарани, шоломи, кольчуги. Значного прогресу досягнуто в царині наук, зокрема астрології, математики, географії, медицини. З'явилися перші школи, бібліотеки, видано перші словники.

Щодо джерел, що відображають ці та інші процеси, то серед них можна виділити господарські архіви, збірники законів, дипломатичні документи, тексти літописів.

І все ж таки найбільший інтерес представляють саме господарські архіви, що містять документи господарської звітності. Їх аналіз показує, що в межах держав здійснювався суворий облік робочої сили та засобів виробництва, проводилися обміри полів,

зазначалися їхня якість та місцезнаходження, про що свідчить поява земельного кадастру. Під контролем перебували матеріальні та продовольчі ресурси: риба, хліб, олія, тканини, срібло.

Як бачимо, переважно у цих державах була жорстка централізована система організації виробництва.

Серед держав Передньої Азії виділялися Старовавилонське та Нововавилонське царство. Тут були розвинені товарно-грошові відносини: встановлювалися тверді ціни на основні продукти (ячмінь, масло, шерсть, мідь), існував загальний еквівалент (срібло, ячмінь), визначалася норма відсотка, допускалася продаж нерухомості, здійснювалася купівля-продаж рабів.

У Нововавилонському царстві виникли великі ділові будинки, які відігравали велику роль в економічному житті країни. Коло їхніх інтересів становили кредитування та торгівля всередині та поза країною, а пізніше операції з орендою будинків та полів.

Стародавній Єгипет

Єгипетська держава виникла в IV тисячолітті до нашої ери в долині річки Ніл. Процвітало сільське господарство (землеробство), основними культурами були ячмінь, овочі, льон. Розвивалися такі галузі, як будівництво та металургія. Окрім пірамід, храмів, палаців, будували дороги, канали. Давні єгиптяни виплавляли мідь, свинець, золото. Стрімкий розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі сприяв появі металевих грошей. Вперше було розроблено технологію виготовлення папірусу.

Вищеперелічені процеси призвели до виникнення наукових знань та створення шкіл, у яких вивчалися математика, астрономія, медицина. Вже тоді єгиптяни могли визначити площу трикутника, прямокутника, трапеції, круга, складати карти зоряного неба, визначати тривалість календарного року.

Економічна думка перебувала під впливом релігії, яка спиралася на віру в потойбічний світ. Про це свідчать пам'ятники писемності («Тексти пірамід», «Книга мертвих») та архітектури

(піраміди, храми, саркофаги). Крім того, серед інших джерел можна виділити: біографії вельмож, посадові інструкції, юридичні документи приватного права, наприклад договір про оренду.

І все ж таки найбільший інтерес становлять адміністративно-господарські документи, аналіз яких свідчить, що в Стародавньому Єгипті здійснювався суворий облік матеріальних та трудових ресурсів. Багато уваги приділялося організації праці, питанням управління, тобто йдеться про наявність у державі суворой централізації.

Загалом можна дійти невтішного висновку, що у Стародавньому Єгипті переважало натуральне господарство, а товарно-грошові відносини були менш розвиненими порівняно з країнами Передньої Азії.

Стародавній Китай

В основі господарської діяльності держави була сільська громада. У Східному Китаї чільне місце займало землеробство, а у Західному – скотарство. Сільськогосподарська праця була оповита ореолом святості. Велика увага приділялася агротехніці. Так, тут уперше почали застосовувати органічні добрива, боротися зі шкідниками, займатися шовківництвом, вирощуванням чаю, який спочатку служив ліками.

Славився Китай своїми досягненнями у таких ремеслах, як обробка каменю, дерева, гончарство, вироби із бронзи. Саме тут винайшли порцеляну, тканини з азбесту, що не горить у вогні.

Активно розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля, виникали міські ринки, вперше у світі з'явилися паперові гроші.

Міста ставали не лише центрами економіки, а й місцями великого державного будівництва, яке охоплювало всю країну. У цей час були збудовані іригаційні споруди та канали, зокрема Великий канал завдовжки 2000 км, який іноді також називають Водним шляхом. Крім того, у цей період була побудована Велика Китайська стіна, що простягалася на 3400 км з шириною 5 м і висотою 12 м.

У той час відзначався значний прогрес у науці та техніці, зокрема в галузях геометрії та астрономії. Це дозволило розробити календар, пророкувати сонячні та місячні затемнення, скласти карту зоряного неба. У II столітті до нашої ери був відкритий університет, у III столітті до нашої ери – національна академія. Величезними успіхами Китаю у медицині можна вважати застосування акупунктури й анестезуючих засобів. Тут з'явилися сейсмографи, компаси.

Якщо говорити про економічну думку Стародавнього Китаю, то вона знайшла своє відображення у різних вченнях (даосизм, моїзм), серед яких особливе місце займало конфуціанство (засновник – філософ Конфуцій (551–479 рр.). Саме Конфуцій створив вчення «про шляхетного чоловіка» (про досконалу людину), який гуманний, скромний, справедливий, шанобливий. Основна спрямованість вчення – це заклик до примирення всіх верств населення. Держава при цьому розглядалася як велика родина, в якій існує загальна гармонія, рівноправний розподіл багатства, мир між «верхами і низами». Фактично це була спроба впорядкування патріархальних відносин з метою стабілізації суспільства. Період IV–III століть характеризувався виникненням у Китаї соціальних утопій, які борються за спільність майна, за загальну рівноправність, за загальну любов.

Такі особливості «економіки» та економічної думки первісного суспільства та Стародавнього світу.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику епохи первісного суспільства.
2. Чому не можна ототожнювати такі поняття, як «економічна думка» та «економічна наука».
3. Охарактеризуйте розвиток економіки країн Передньої Азії (Шумер, Аккад, Вавилон).

4. Які пам'ятки писемності та архітектури підтверджують той факт, що економічна думка Стародавнього Єгипту перебувала під впливом релігії.

5. Розкрийте основні постулати конфуціанства.

Тема 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)

При вивченні цієї теми необхідно звернути увагу на те, що античні країни, як і давньосхідні, хоча і називалися рабовласницькими, все ж таки типи виробництва в них відрізнялися. Товарно-грошові відносини у цих державах швидко розвивалися, витісняючи натуральні, що й призвело до загострення протиріч. Ці процеси знайшли відображення у економічній думці Стародавньої Греції (поеми Гомера, твори філософів Демокрита, Сократа, Ксенофонта, Платона, Арістотеля) і Стародавнього Риму (твори Катона, Варрона, Колумелли, праці Цицерона). Попри спроби подолання протиріч за допомогою проведення в цих державах реформ (Солона – у Стародавній Греції, Тулія та братів Граххів – у Стародавньому Римі) все ж таки розкладання родового ладу призупинити не вдалося.

Ключові слова: поліси, класичний період, натуральне та товарне виробництво, реформи Солона, Тулія, латифундії, патриції, плебей.

У цій темі доцільно виділити два питання:

1. Особливості господарювання та економічної думки Стародавньої Греції.

2. Економічний розвиток та економічна думка Стародавнього Риму.

Перш ніж розкривати ці питання, слід зауважити, що античні країни, як і давньосхідні, називають рабовласницькими, але типи виробництва у них відрізнялися.

Так, в давньосхідних країнах раби були основними виробниками матеріальних благ. Цю роль виконували переважно селяни-общинники. Мало того, раби мали певні права, тому такий тип рабства називався м'яким, патріархальним.

У античних країнах з розвитком виробництва, особливо товарно-грошових відносин, переважало класичне рабство. В цих суспільствах рабська праця становила основу виробництва і була високо експлуатована, при цьому раби не мали навіть елементарних прав, розглядалися як «знаряддя праці, що розмовляють». Крім того, якщо в давньосхідних державах переважала державна власність на землю, то в античних існувала полісна власність, що поєднувала громадську та приватну.

Після цього можна розпочинати розгляд першого питання.

1. Особливості господарювання та економічної думки Стародавньої Греції

Слід зазначити, перші держави у південній частині Егейського моря виникли III-II тисячолітті до нашої ери.

В цілому ж на розвиток грецької цивілізації визначальний вплив мали два процеси:

По-перше, поява поліса як особливого типу громади. Поліс – це місто з прилеглою до нього сільською територією, це колектив громадян-землевласників.

По-друге, це велика колонізація як процес освоєння греками узбережжя Азовського, Середземного та Чорного морів.

У VIII–VI ст. до н.е. змінилася економічна ситуація. Ремесло відокремилася від сільського господарства та стало провідним. У багатьох полісах вирощували виноград, оливки, городні та садові культури. Саме сільське господарство дедалі більше орієнтувалося

на ринок, набувало товарного характеру та ремісничого виробництва.

Земля була власністю територіальної громади, а провідною формою власності була полісна. Правом володіння землею наділялися лише громадяни поліса. Вони могли її продавати, закладати, здавати в оренду.

Однією з найважливіших галузей стала морська торгівля.

Одночасно з цим набули розвитку товарно-грошові відносини та лихварство, які підривали основи поліса, посилювали соціальну диференціацію (з'явилися аристократи і так званий демос – народ). Ці процеси і призвели до встановлення особистої влади – тиранії.

Класичний період – це період розквіту грецької цивілізації, що припав на V–IV ст. до н. е.

І хоча натуральне господарство не було витіснено, товарність виробництва збільшувалася, поглиблювалася регіональна спеціалізація (Сицилія – вирощували зерно, Афіни – виробляли оливкову олію).

У цей час стрімкого розвитку зазнали гірнича справа, суднобудування, мореплавання і особливо зовнішня торгівля.

Класичне рабство досягло свого апогею (раби становили 1/3 всього населення).

Товарно-грошові відносини продовжували швидко розвиватися, протиріччя всередині полісів загострювалися, чим і скористалися завойовники. Після смерті Александра Македонського найбільша світова держава розпалась на кілька держав. Засноване ним місто Олександрія стало великим культурно-економічним центром, осередком науки та техніки.

Досягнення давніх еллінів люди використовують і сьогодні. Тисячі давньогрецьких слів становлять основи термінології різних мов. Багато імен (Галина, Катерина, Ірина, Анатолій, Олександр та ін.) мають грецьке походження.

Такими є особливості економічного розвитку Стародавньої Греції.

Економічна думка Стародавньої Греції. Слід зазначити, що перші прояви належать до епохи раннього рабовласництва і відбилися в поемах Гомера «Одіссея» та «Іліада» (X–VIII ст. до н. е.), Гесіода – «Праці та дні» (VIII–VII ст. до н. е.). Автори прославляли військові походи, працю селян, засуджували захоплення торгівлею, судноплаванням.

І все-таки в економічному та соціальному розвитку Греції особливу роль відіграли реформи, серед яких варто відзначити реформи Солона (один із семи мудреців, поет, політичний діяч). Згідно з цими змінами скасовувалося рабство за невивплату боргів, заборонялося купувати землю понад певну норму, заохочувався розвиток садово-городницьких культур з подальшим вивезенням за кордон.

Загалом реформи прискорювали розкладання родового ладу.

«Афінська політія» (державний устрій Афін) – видатна пам'ятка історії економічної думки класичного періоду. Невідомий автор (припускають, що Ксенофонт) засуджував зайвий демократизм, найкращим режимом для рабів уважав терор.

У V–IV ст. до н. е. живуть Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель. Кожен із них у своїх працях так чи інакше торкався не лише філософських, а й економічних та соціально-політичних питань.

Так, концепцію нового «ідеального суспільства» (держави) створив Платон у творах «Держава» та «Закони», де висловив чимало думок про гроші та розподіл праці.

Безумовно, що найвидатнішим дослідником Стародавньої Греції був Арістотель (IV ст. до н. е.). Він першим зробив висновок про необхідність вивчення економічного життя суспільства, висловив здогади, які для свого часу, і не тільки, можна вважати

геніальними: про споживчу та мінову вартість товару, про гроші та їх функції, про закон поділу праці як про «закон життя людей».

2. Економічний розвиток та економічна думка Стародавнього Риму

Слід звернути увагу, що історія Стародавнього Риму та його економічний розвиток поділялися на три великі періоди:

- Царський період (VIII–VI ст. до н. е.);
- період Республіки (близько 510–31 рр. до н. е.);
- період Імперії (31 р. до н. е. – 476 р. н. е.).

Кожен період мав свої особливості, що і залишили свій слід у формуванні економічної думки.

Царський період (VIII–VI ст. до н. е.)

Цей період характеризувався наявністю переважно натурального господарства. Торгівля була розвинена слабо. Поступово родова громада розкладалася, посилювалося майнове розшарування. Суспільство розділилося на патриціїв (члени знаті) та плебеїв (осіб, які не мають цивільних прав). Між ними велася боротьба, залишки родових зв'язків відмирили, що призвело до утворення Римської держави, заснованої на античній громаді, яка мала військовий характер. Цей період закінчився утворенням республіки.

Період Республіки (близько 510–31 рр. до н. е.)

Основним заняттям тут залишалося землеробство, яке доповнювалося скотарством. Розвивалися ремесла (обробка каменю, металу, шкіри, виробів із глини, ткацтво), особливо гончарне виробництво. Попит швидко збільшувався, що сприяло створенню великих майстерень, у яких застосовувалися веретена для ткацьких верстатів, грузила для сіток, форми для відливання монет. Ремісники об'єднувалися в колегії, що перетворилися на державні корпорації примусового характеру.

Інтенсивно розвивалася торгівля. Ввезення переважало над вивезенням. Ввозили зерно з Африки, срібло з Іспанії, скло із Сирії,

античні статуї з Греції, прикрашаючи будинки знаті. Вивозили вино, оливкову олію, металеві вироби.

Для сільського господарства характерним стало поглиблення спеціалізації (тваринництво, виноградарство, садівництво) та подальша концентрація земельної власності. Це прискорило виробництво знарядь праці (плуг, серпи, жниварка).

З'явилися транспортні комунікації: дороги, під'їзди до гаваней та портів, зводилися мости, прокладалися водопроводи. Одна з доріг, прокладена у IV ст. до н. е. (Рим – Капуя), використовується і в наш час (350 км). Зводилися мости, зокрема через Дунай довжиною 1070 м та шириною 50–60 м).

З'явилися спілки транспортних підприємств, прокладалися водопроводи (віадуки – спорудження мостового типу, акведуки – у вигляді мосту чи естакади з водопроводом, каналом).

У II столітті н.е. винайдено бетон, пізніше (III ст. н. е.) – скло.

Практикувався видобуток корисних копалин із наявністю шахт глибиною до 120 м.

Ці процеси проходили одночасно з наростанням протиріч, про що свідчать повстання рабів під проводом Спартака 73–71 рр. до н.е. і громадянська війна, що вибухнула згодом.

Республіканська форма правління поступилася місцем імперії (перший імператор – Октавіан Август).

Період Римської імперії (31 р. до н. е. – 476 р. н. е.)

Для цього періоду характерним є розквіт наук і мистецтва (епоха «золотого століття»). Імперія охопила величезну територію. Було проведено земельну реформу, виникли великі земельні маєтки. Додатковий продукт вилучався через різні форми ренти (відробіткову, натуральну і грошову, які часто співіснували). Широкого поширення набув колонат (колони – орендарі).

III–V ст. н.е. характеризувалися кризою Римської імперії. Цьому сприяли навали варварів (народів, які не знали латинської мови та римської культури: кельтів, германців, слов'ян), повстання

рабів, колонів, військові перевороти, велика кількість люмпенів (декласоване населення). Величезна територія, прагнення провінцій до політичного та економічного відокремлення, а також економічна нестабільність підірвали могутність Риму. Імперія спочатку розділилася на Східну та Західну (395 р. н. е.), а потім Рим був завойований варварськими народами (476 р. н. е.).

У Європі почала формуватися нова соціально-економічна система – середньовічний феодалізм.

Економічна думка Стародавнього Риму. Економічна думка Стародавнього Риму відобразила черговий етап еволюції рабовласництва.

Найбільш яскраво ці процеси відбито у реформах Сервія Туллія (VI ст. до н. е.). Після проведення перепису населення було поділено на 6 майнових розрядів. В основі такого поділу його критерієм була величина земельної власності (того, хто не отримав землю – називали пролетаріями). Мета реформ полягала у зменшенні суперечностей у суспільстві, що супроводжувалися боротьбою між патриціями та плебеями, які не мали доступу до землі, хоча становили основу римського війська.

У 450 р. до н. е. було прийнято закони Дванадцяти таблиць. Вони обмежували свавілля патриціїв, закріплювали право приватної власності, детальніше було розроблено боргове право. Той, хто не виплатив борг, міг бути проданий «за Тибр» або карався смертю.

Боротьба плебейів проти патриціїв призвела до певного успіху: патриціям заборонялося займати землі більше 125 га, знижувався відсоток сплати боргів. Пізніше, в 326 р. до н. е., боргове рабство взагалі було скасовано.

Обґрунтування форми рабовласництва Риму викладено у творі «Про землеробство», автор якого великий землевласник Катон Старший. Хоча ідеалом Катона було натуральне господарство, він не виключав торгівлю, завдання якої полягало в реалізації частини виробленої продукції та купівлі того, що бракує.

Багато місця у цьому творі займали поради з використання праці рабів та методи їх експлуатації (тримати у строгості, позбавитися слабких). Рабів названо «знаряддями, що розмовляють».

Вивчення проблем латифундій – великих господарств, заснованих на рабській праці, продовжили Варрон та Колумелла. У своїх однойменних творах «Про сільське господарство» вони надають перевагу продуктивнішій праці вільних виробників, порушують питання відмови від рабської праці.

У II–I ст. до н. е. у суспільстві посилилася соціальна напруженість. Спробу згладити цей стан було здійснено братами Тіберієм і Гаєм Гракхами, які проводили аграрні реформи. Було ухвалено закон, який закріпив право володіння лише на певну кількість землі, до 500 югерів. Частина землі ділилася між бідними громадянами за умови спадкової оренди. Закони все ж таки не дали очікуваних результатів, протиріччя загострювалися, тому I ст. до н.е. та I ст. н.е. стали початком занепаду Римської імперії.

Ці процеси відображено у працях римського політичного діяча Марка Тулія Цицерона (106–43 рр. до н. е.) – засновника теорії «згоди станів», теорії справедливості та гармонії. Він різко критикував паразитичний спосіб життя знаті в діалозі «Про старість». Найбільший інтерес представляє все ж таки його трактат «Про обов’язки». У ньому висловлено низку ідей філософського, політичного та економічного характеру. Роботу пронизує центральна ідея: сенс життя у справедливості та високій моральності. Відомі такі його висловлювання:

- «Не буває приватної власності від природи»;
- «Положення рабів неприродне»;
- «Люди живуть у суспільстві та повинні допомагати один одному».

Період кризи рабовласницького ладу знайшов своє відображення у творах стоїків, зокрема філософа Луція Аннея

Сенеки (4 р. до. н. е. – 65 р. н. е.). Він проповідував ідею самовдосконалення, обстоював ідею свободи та рівності всіх людей. «Поневолити душу не можна», «Раби – люди. З ними не можна поводитися як зі худобою» – ці афоризми розкривають суть його поглядів. Водночас, критикуючи рабовласництво, Сенека не бачив шляхів виходу зі становища. Усі його думки були пронизані відчаєм, песимізмом.

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізнялися типи виробництва античних та давньосхідних країн?
2. Які історичні процеси особливо вплинули на розвиток грецької цивілізації?
3. У яких літературних творах відбилися перші економічні думки Стародавньої Греції?
4. Хто з філософів Стародавньої Греції став автором концепції «ідеального суспільства»?
5. Чому Арістотеля називають першим економістом світу?
6. На які періоди підрозділяється історія Стародавнього Риму?
7. Назвіть основні ідеї реформ Сервія Туллія та братів Гракхів.
8. У працях якого видатного вченого та громадського діяча відображено процеси занепаду Римської Імперії?

Тема 4. Господарство та економічна думка товариств європейської цивілізації у період Середньовіччя (V–XV ст.)

Вивчивши цю тему, студенти повинні:

- усвідомити, що феодалізм – це спосіб виробництва з властивими йому основними ознаками, що прийшов на зміну первісній системі і рабству;
- знати, що Середньовіччя можна поділити на три періоди: ранній, класичний та пізній, кожен із яких має свої особливості,

фіксовані як у розвитку продуктивних сил, так і виробничих відносин;

– зрозуміти, що кожен період мав унікальні економічні ідеї, відображені в творах відомих мислителів того часу;

– усвідомити, що в межах феодалізму виникли передумови для переходу до нової соціально-економічної системи.

Ключові слова: феодалізм, натуральне господарство, аграризація економіки, панщини, оброчне господарство, «Салічна правда», цехи, «Сума теології» Томи Аквінського, мануфактура.

Для засвоєння теми передбачається розгляд таких питань:

1. Загальна характеристика феодального господарства («економіки») Середньовіччя та її галузева структура.
2. Економіка та економічна думка раннього Середньовіччя.
3. Економіка та економічна думка класичного Середньовіччя.
4. Економіка та економічна думка пізнього Середньовіччя.

1. Загальна характеристика феодального господарства («економіки») Середньовіччя та його галузева структура

До середніх віків у науковій літературі, як правило, належать V–XVII ст. Порівняно зі Стародавнім світом цей період був більш прогресивним. Розвиток продуктивних сил та Великі географічні відкриття сприяли інтенсивному піднесенню Західної Європи, яка перевершила східні імперії. У надрах феодалізму зародилися умови нової соціально-економічної системи – капіталізму.

Назва феодалізм походить від слова фео́д (з пізньолатинського *feodum* – маєток). Це земельне володіння, яке передавалася сюзереном своєму васалу у спадкове користування з умовою несення ним феодальної служби. Феодалізм представляє таку стадію розвитку світової економіки, яку пройшли майже всі народи світу. В одних країнах він постав на фундаменті рабства, що занепало, в інших (Східна і Північна Європа) – прийшов на зміну

первіснообщинній системі. «Азіатська» система передувала феодалізму країнах Сходу (Китай, Індія та ін.).

Основними ознаками феодалізму є:

- панування натурального господарства (переважання аграрного сектору над торговим та промисловим);
- поєднання великого феодального землеволодіння та дрібного (надільного) селянського землекористування;
- особиста залежність селян від феодала і, як правило, позаекономічний примус.

Таким чином, суспільні відносини при феодалізмі ґрунтувалися на великій земельній власності та експлуатації селян, залежних від феодалів.

Розвиток середньовічного суспільства супроводжувався значними змінами у господарському житті, соціальному та політичному ладі. Виходячи з цього, виділяють три періоди:

- раннього Середньовіччя – час формування феодального способу виробництва (V–X ст.);
- класичного Середньовіччя – період розвиненого феодалізму (XI–XV ст.);
- пізнього Середньовіччя – період розпаду феодалізму і зародження капіталістичного способу виробництва (XV–XVII ст.).

2. Економіка та економічна думка раннього Середньовіччя

Для цього етапу характерними були низький рівень розвитку продуктивних сил, відсутність міст, аграризація економіки. Це період формування великої земельної власності та класів феодального суспільства, період становлення феодальних відносин за умов багатокладної економіки, де поєднувалися рабовласницький, патріархальний і феодальний уклади.

Наприкінці VI – на початку VII ст. відбувається процес майнового розшарування та перетворення общинної землі на приватну. Шляхи її появи були різними: пожалування короля, передача у користування без права передачі у спадок (бенефіції).

Тільки у IX–X ст. поступово відбувається передача землі у власність шляхом наслідування (леон, феоде).

Основною господарською одиницею було велике феодальне господарство (в Англії – майори; у Франції – сеньйори).

Виробництво велося у двох основних формах: панщинне господарство та оброчне господарство. Панщина – це робота залежних селян як на землі феодала, і на своїх наділах. При оброчному господарстві вся земля передавалася селянам у наділ, а частина створеного продукту (оброк) віддавалася феодалу. Існувала і фінансова рента, але як додаткова.

У цей період характерне переважання аграрного виробництва та натуральної форми господарювання. Оскільки панувало натуральне господарство, а товарно-грошові відносини не відігравали істотної ролі, то спеціальних праць з економічних питань у цей період бути не могло. Існуючі господарські роздуми перебували під впливом релігії, мали богословський характер. Так, якщо в античному суспільстві ставлення до багатства було позитивним, то в Середньовіччі було негативним; якщо в античному світі нерівність людей вважалася природною та вічною, то в середні віки християнство стверджувало, що всі люди рівні перед богом; якщо в античність ставлення до фізичної праці було зневажливим, адже це доля рабів, то в Середньовіччі праця вважалася єдиним джерелом, засобом існування.

Економічні ідеї раннього Середньовіччя відбилися у «Салічній правді», яка, з одного боку, відстоювала позиції громади, пріоритет громадської власності над приватною, з іншого – обцинні принципи поєднувала із визнанням рабства, великого землеволодіння та королівської влади. Тим самим автори підтверджували занепад обцини і початок процесу феодалізації, а отже, і диференціації суспільства.

Загалом на економічні погляди періоду раннього Середньовіччя сильний вплив мала церква. Так, «Капітулярії про

маєтки» – законодавчий документ франкського короля Карла Великого, що містив вимогу сплати десятини від свого майна та заробітку («повертати Богові те, що він їм дав»).

3. Економіка та економічна думка класичного Середньовіччя

Період класичного розвиненого феодалізму – це період завершення процесу формування феодальних відносин, розквіту феодалізму. У цей час спостерігається зростання продуктивних сил, відбувається другий суспільний поділ праці – ремесло відокремлюється від землеробства; поглиблюється спеціалізація працівників – від ковалів відокремлюються ювеліри, мечники, замочники. Виникають і зростають міста, зростає обмін, і розширюються торговельні зв'язки, з'являються купецькі гільдії. Відбувається централізація державної влади і утворюються великі централізовані держави: Франція, Англія, Польща.

У XI–XIII ст. основною формою власності та організації виробництва у сільському господарстві залишався феодальний маєток: замкнене самозабезпечення – так звана автаркія. Однак у XIV–XV ст. починається розкладання феодальних відносин та розкріпачення селян. Відробіткова та натуральна ренти замінюються грошовою. Розвиваються орендні відносини, застосовується наймана праця. Поступово ліквідується особиста феодальна залежність.

Дедалі більше економічного значення набувають міста як центри ремесла та торгівлі (Венеція, Генуя, Флоренція, Неаполь, Марсель, Тулуза, Париж, Мілан, Севілья). Провідною галуззю поступово стає ремесло. З'являються спеціальні об'єднання – цехи. Зростання міст ще більше сприяло розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Міські ринки пов'язували ремісників та селян. Село втягувалося в торговельний оборот. Зовнішня торгівля була зосереджена у басейні Середземного моря, на Балтійському та Північному морях. З'явилися союзи міст (Ганза – об'єднав понад 70

міст Європи), ярмарки, що працюють цілий рік (Шампань, Леон, Женева).

У XV ст. з'явилися перші банки – у Ломбардії та Середній Італії.

Своєрідність економічної думки періоду класичного Середньовіччя полягає у його богословському характері. Маючи колосальні багатства і земельну власність, церква виправдовувала панування кріпацтва. Про це свідчать церковні правила – канони церкви.

Найбільшою мірою погляди каноністів виражені у творах італійського богослова Томи Аквінського (Аквіната) (1225–1274), канонізованого у 1323 р. Його твір «Сума теології», який називають енциклопедією католицизму, навіть сьогодні широко використовується Ватиканом. Тома Аквінський розглядає такі проблеми, як власність, торгівля, «справедлива ціна», відсоток, розподіл праці. Так, на його думку, в основі поділу суспільства на стани лежить суспільний поділ праці як природне явище. Люди народжуються різними, тому селяни, наприклад, створені для фізичної праці, інші – для духовної діяльності заради порятунку інших. Позитивно ставився богослов до приватної власності, вважаючи, що людина від природи має право привласнення багатства. Якщо власність служить задоволенню необхідних потреб – вона є природною і необхідною, стверджує він.

Важливе місце у вченні Томи Аквінського займала теорія «справедливої ціни». Раніше «справедливою ціною» вважалася ціна, яка ґрунтувалася на трудових витратах, на обміні еквівалентів: справедлива ціна, яка забезпечує еквівалентність обміну. Теолог не заперечував проти цього, але доводив правомірність відступу від такої ціни, якщо вона не гарантує доходу кожному учаснику обміну, тобто простежувався двоїстий підхід до цього питання. Ця двоїстість проглядалася і щодо прибутку та відсотка. З одного боку, він засуджував отримання прибутку, лихварство в цілому вважав

«ганебним ремеслом», а з іншого – виправдовував відсоток як форму відшкодування збитків, як плату за працю та ризик.

У працях Томи Аквінського, як бачимо, можна знайти захист інтересів правлячих класів. Він виправдовував правомірність отримання земельної ренти, що присвоюється земельними власниками, розглядав її як продукт, створений силами природи. Отримання ренти, на його думку, давало можливість обраним займатися духовною працею «в ім'я порятунку інших».

4. Економіка та економічна думка пізнього Середньовіччя

У період пізнього Середньовіччя у надрах феодального суспільства зароджувалися і зміцнювалися капіталістичні виробничі відносини. І в промисловості, і в сільському господарстві виникали підприємства нового типу – капіталістичні мануфактури з використанням найманої праці. Лідерами промислового розвитку в цей час стали Нідерланди та Англія. У сільському господарстві на основі розвитку орендних відносин виникло фермерство з допомогою найманої праці. Зростала товарність сільського виробництва, хоча помітного прогресу немає, оскільки технічна база була ще слабкою. Розвивалося скотарство, поглиблювалася галузева спеціалізація: так, у Голландії розводили молочну худобу, а в Іспанії процвітало вівчарство.

У XVI–XVII ст. стався значний розвиток техніки та наукових знань, чому сприяла низка факторів: створювалися армії, для озброєння та постачання яких знадобився метал, сукно, продовольство. Перехід до фінансової ренти стимулював підвищення продуктивності праці. Зростала чисельність населення, а отже, збільшувався попит на продукти харчування та ремісниче виробництво. Збільшувалася видобуток руди, виробництво чавуну, заліза, сталі. Кошти праці вдосконалювалися – з'явилися доменні печі, механічний молот, найпростіші токарні, свердлильні, прокатні верстати, самопрядки. У XV ст. було винайдено друкарський верстат та з'явилася нова галузь – друкарство. Пізніше, у XVII ст., внаслідок

глибокої спеціалізації налічувалося понад 100 основних галузей виробництва. Великих успіхів досягло суднобудування та мореплавство. Будувалися каравели, удосконалювалися навігаційні прилади, різко зросли морські перевезення.

Одночасно зі змінами у виробничих силах змінювалися і виробничі відносини.

Розвиток товарно-грошових відносин та загострення протиріч з одночасним руйнуванням феодальних патріархальних форм господарювання викликали об'єктивну необхідність у реформах. Ці процеси відбилися у виникненні низки теорій, серед яких найбільший інтерес представляють теорії реформації М. Лютера і Ж. Кальвіна.

Мартін Лютер (1483–1546), доктор богослов'я, чернець. У своїй роботі «Про торгівлю та лихварство» (1524) він розмежовував внутрішню та зовнішню торгівлю, при цьому схвально ставився до першої, стверджуючи, що за допомогою внутрішньої торгівлі задовольняються нагальні потреби. Другу, зовнішню, яка, на його думку, служить для купівлі предметів розкоші, «висмоктує із країни та населення гроші», він засуджував. Але найбільше М. Лютер критикував лихварство, закликаючи державу боротися з ним силою, а церкву – переконаннями і порадами. І одним із методів боротьби зі лихварством, на його думку, має бути обмеження норми відсотка. Водночас він виправдовував дрібне лихварство бідних людей – сиріт, старих, вдів, підтримував підприємництво, ділового господаря, надаючи величезного значення праці.

Теоретиком реформ цього періоду був і Жан Кальвін (1509–1564). У своєму творі «Повчання у християнській вірі», незважаючи на релігійну форму, він висловлював чимало економічних зауважень. Незважаючи на те що людина є божим обранцем, вона повинна, на думку Кальвіна, доводити свою обраність активною діяльністю, бути при цьому ощадливою, обачливою та чесною. У цьому полягає моральний обов'язок перед Богом.

Названі ідеї Ж. Кальвіна допомагали становленню духу підприємництва та ощадливості. Наприклад, позичковий відсоток вже вважався нормальним явищем, а прагнення до багатства – природним. Священими та недоторканими були приватна власність і приватне життя людини, а ощадливість, розважливість, накопичення оголошувалися найпершим громадянським обов'язком.

Як видно, кальвінізм фактично виражав інтереси буржуазії, що зароджувалася.

На противагу ідеям Ж. Кальвіна в пізньому Середньовіччі з'явилися й ті, які виражали інтереси широкого загалу, різко критикували панівні на той час порядки. Серед них виділялися Т. Мюнцер (1490–1525) – вождь та ідеолог селянських мас та найбідніших верств населення; соціалісти-утопісти Томас Мор (1478–1532) – англійський гуманіст і Томмазо Кампанелла (1568–1639) – італійський мислитель та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки феодалізму.
2. Охарактеризуйте феодальне господарство («економіку») періоду раннього Середньовіччя.
3. У яких працях відбилися економічні ідеї раннього Середньовіччя?
4. Чому класичне Середньовіччя характеризується як період розквіту феодалізму?
5. Які проблеми розглядав Тома Аквінський у своєму творі «Сума теології»?
6. Як розвивалися продуктивні сили періоду пізнього Середньовіччя?
7. Чиї інтереси відстоювали погляди та ідеї Жана Кальвіна?
8. Назвіть основні положення роботи Мартіна Лютера «Про торгівлю та лихварство».

Тема 5. Формування передумов ринкової економіки держав Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)

Вивчивши цю тему, необхідно усвідомити, що

- меркантилізм – це вчення періоду формування ринкових відносин, які прийшли на зміну натуральному господарству;
- це був час первісного накопичення капіталу, великих географічних відкриттів та зародження економічної науки як самостійної галузі знань під назвою «політична економія»;
- будучи першою економічною школою, меркантилізм пройшов кілька етапів, котрі мали свої особливості;
- хоча меркантилізм як вчення не був цільною систематизованою теорією, він все ж таки відіграв позитивну роль як у самій науці, так і практиці господарювання;
- на певному етапі розвитку історії, меркантилізм став гальмом у розвитку економіки, з'явилися умови виникнення нових шкіл.

Ключові слова: меркантилізм, період первісного накопичення капіталу, торговельний капітал, революція цін, протекціонізм, позитивний торговельний баланс.

Для засвоєння теми передбачається розгляд таких питань:

1. Період первісного накопичення капіталу та його особливості.
2. Меркантилізм як перша школа економічної науки.

1. Період первісного накопичення капіталу та його особливості

Під час вивчення цього питання необхідно дати коротку характеристику періоду первісного накопичення капіталу – часу ліквідації феодальних відносин і становлення капіталістичних. Це був історичний процес насильницького відділення безпосередніх

виробників (селян) від засобів виробництва (обезземелення) та перетворення їх (насамперед селян) на найманих робітників, а засобів виробництва та грошей – у капітал. Безумовно, що форми та методи первісного накопичення капіталу в різних країнах були різними та відбувалися у різний час. І все ж таки класичним прикладом таких методів були обгороджування орних наділів селян і общинних земель англійськими лендлордами, які набули особливо великого поширення з кінця XV ст. і до початку XVI ст.

Чинниками, які значно прискорили процес первісного накопичення капіталу, стали виникнення колоній, хижацька експлуатація їхнього населення, а також війни.

Результатами первісного нагромадження капіталу стали:

- з одного боку, утворення класу найманих робітників, з іншого – капіталістичних підприємців;
- на зміну цехам прийшла нова форма організації виробництва – мануфактура, де використовувалася наймана праця;
- дрібну селянську власність на землю замінило велике землеробство, замість феодалної власності визначальною стала капіталістична.

Розкладу феодалізму значною мірою сприяли Великі географічні відкриття кінця XV – початку XVII ст. (відкриття Америки, морського шляху до Індії, перше навколосвітнє плавання Ф. Магеллана).

Слід зазначити, що XVI – XVII ст. – це особливий етап розвитку науки, коли провідним методом дослідження стає експеримент. Тому часто цей період називають першою науковою революцією. Г. Галілей, Дж. Бруно, І. Ньютон, Е. Торічеллі, Н. Коперник – найвизначніші представники наукової думки того періоду.

2. Меркантилізм як перша школа економічної науки

Вивчаючи це питання, слід звернути увагу на історичні обставини того часу. Так, географічні відкриття призвели до

глибоких змін економіки. Обсяги торгівлі зростали, і вона ставала основним джерелом поповнення скарбниці держави. З розширенням зовнішньої торгівлі об'єктивно виникла необхідність створення великих підприємств, для чого потрібні були значні грошові кошти. Але оскільки останні були в руках великих торговців, роль торгового капіталу постійно зростала, його представники першими почали вкладати гроші у виробництво, розорюючи дрібних товаровиробників.

Як зазначалося, це був час Великих географічних відкриттів, які вплинули на революцію цін. Вона була викликана припливом до Європи дорогоцінних металів і дуже вплинула на соціально-економічні відносини, торкнулася інтересів різних верств населення. Тому не дивно, що саме в цих умовах з'явилася потреба в науці, яка б не лише пояснювала процеси, що відбуваються в економіці, а й давала б рекомендації державі для вироблення ним економічної політики, для пошуку джерел багатства. Оскільки здавалося, що таким джерелом була торгівля, сфера обігу, то з'явилися вчення, об'єктом дослідження яких не випадково стала саме сфера торгівлі. Особливе місце серед них посіло вчення (школа) під назвою «меркантилізм» (від італійського «merkante» – торговець, купець).

Меркантилізм – це не тільки економічна концепція, але й сфера економічної політики, орієнтована на активне втручання держави в господарське життя, тобто політика протекціонізму.

Сутність меркантилізму полягає в наступному:

в теорії – це спроба знайти закономірності в економічному житті суспільства, головною сферою діяльності якого вважається сфера торгівлі, сфера обігу. Що ж стосується виробництва, то воно, на думку меркантилістів, не має самостійного і вирішального значення, а тільки слугує передумовою для створення багатства;

в практиці (економічній політиці) – це всебічне накопичення дорогоцінних металів у казні держави, продаж за кордон більшої кількості товарів, ніж там купується; різниця (в золоті) повинна

надходити в казну держави. Вона багатіє, якщо кількість грошей зростає. Джерелом багатства меркантилісти вважали нееквівалентний обмін у результаті торговельних взаємовідносин з іншими державами.

В основі ідеології меркантилізму лежали такі передумови:

- багатство виражається в золоті та сріблі;
- конкуренція шкідлива, її потрібно уникати і запобігати;
- державна влада повинна забезпечувати монополію вітчизняних комерсантів не тільки всередині країни, але й на зовнішніх ринках.

В історичному розвитку меркантилізм пройшов два етапи: ранній (XV–XVI ст.) і пізній (друга половина XVI–XVII ст.).

Ранній меркантилізм – це суто монетарна система, оскільки в основному йшлося про розробку адміністративних заходів для утримання грошей, золота та срібла в країні, про маніпуляцію у сфері грошового обігу. Виходячи з цього, представники раннього меркантилізму пропонували:

- заборонити вивезення грошей за кордон;
- обмежити імпорт товарів;
- збільшити видобуток дорогоцінних металів;
- підвищити мито на ввезені товари;
- заборонити будь-який вивіз золота та срібла закордон.

Яскравими представниками раннього меркантилізму були В. Стаффорд (1554–1612, Англія) та Г. Скаруффі (1519–1584, Італія).

Пізній меркантилізм – це мануфактурна система. Його представники вже виступали за розвиток виробництва, особливо експортних галузей. Відбулася еволюція їхніх поглядів на торгівлю. Вважалося, що вона вигідна тоді, коли товари з країни вивозилися, а отримані гроші поверталися. У цьому сенсі зародилося поняття позитивного (активного) торгового балансу, коли вартість товарів і послуг, що вивозяться, перевищує вартість ввезених (обсяги

вивезення товарів випереджають обсяги ввезення). Представники пізнього меркантилізму не відмовлялися від ідеї, що багатство країни зростає у грошима. Водночас вони стверджували, що роль грошей і торгівлі повинна бути активною, оскільки це сприятиме стимулюванню росту виробництва, процвітання нації. Таким чином, пізні меркантилісти переносять центр досліджень зі сфери чистого грошового обігу в сферу товарного обміну. Іншими словами, йшлося про позитивний торговий баланс, тому не випадково пізніх меркантилістів часто називають представниками позитивного торгового балансу.

Представниками пізнього меркантилізму були Антуан Монкретьєн (1575–1621), Томас Ман (1571–1641), Ж.-Б. Кольбер (1619–1683).

Слід зазначити, що меркантилізм у різних країнах мав свої особливості, спричинені різними історичними умовами.

На основі викладеного можна зробити висновок, що погляди меркантилістів не були цілісною, систематизованою теорією, а представляли собою сукупність думок багатьох різних людей. І все ж меркантилізм зіграв позитивну роль у розвитку самої науки, практики господарювання та суспільства в цілому:

- він сприяв швидкому розкладу відживаючого феодалізму і розвитку капіталізму з його ринковими, більш ефективними методами господарювання;

- меркантилісти першими поставили питання про «раціональне господарювання»;

- вони намагалися знайти відповідь на низку життєво важливих питань: про роль держави, про співвідношення державного і приватного;

- вони першими поставили проблему, якою повинна займатися економічна наука: що таке багатство, які його джерела;

- рекомендації меркантилістів сприяли розвитку торгівлі, засобів пересування, експортної промисловості, поглибленню

поділу праці не тільки всередині країни, але й на міжнародному рівні.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «первісне накопичення капіталу».
2. Які історичні умови виникнення вчення меркантилістів?
3. У чому єдність та відмінності поглядів представників раннього та пізнього меркантилізму?
4. У чому полягає історична роль та обмеженість теорії меркантилістів?
5. Назвіть представників раннього та пізнього меркантилізму.

Тема 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

Розглядаючи цю тему, слід зрозуміти, що:

– поява нового напрямку в економічній науці – класичної політичної економії, стала наслідком змін у продуктивних силах (промисловий переворот, який торкнувся всіх аспектів життя) та виробничих відносинах (остаточно сформувалися два провідних класи: капіталісти та наймані робітники);

– загалом це був період становлення індустріальної цивілізації та ринкових відносин. У цих умовах відбувається становлення нової школи (класичної), яка зосередилася на дослідженні виробництва, базувалася на певних принципах. Це була фактично перша наукова система знань, у центрі якої стояла вихідна концепція теорії вартості та ціни.

Ключові слова: промисловий переворот, класична школа, трудова теорія вартості, «невидима рука», нагромадження капіталу, рента, уречевлена праця, порівняльні витрати, людина економічна, «чистий продукт», природний порядок, фізіократія, основний і оборотний капітал, додаткова вартість, прибуток.

Ця тема є однією з центральних в курсі, тому не випадково їй приділено більше уваги.

Для її розгляду доцільно виділити такі питання:

1. Історичні причини зародження та розвитку ідей класичної політичної економії у Франції. Вчення фізіократів.

2. В. Петті – основоположник класичної політичної економії Англії.

3. Економічна система А. Сміта.

4. Економічні погляди Д. Рікардо.

5. Класична політична економія під час індустріальної цивілізації:

а) формування індустріальної цивілізації;

б) основні засади класичної політичної економії у поглядах Дж. Ст. Мілля;

в) економічне вчення К. Маркса.

Поява нового напрямку в економічній науці стала наслідком подій, що відбулися в економічному житті XVII, XVIII, першої половини XIX ст., головними з яких є:

– зародження та становлення капіталістичних відносин;

– панування конкуренції при бурхливому зростанні промисловості;

– заміна традиційних зв'язків між людьми грошовими відносинами;

– промислова революція і перехід від мануфактури до фабрики.

У соціальному значенні це був період остаточного формування класу капіталістів та найманих робітників. Селянство як клас практично пішло з історичної арени.

Паралельно з вищезгаданими процесами відбувався розвиток науки і техніки (прядка, хлор для відбілювання, парова машина Д. Ватта), що призвело до промислового перевороту, який торкнувся всіх сфер виробництва, викликав зростання міст, змінив усі сторони

життя та побуту населення. З сказаного вище можна дійти невтїшного висновку, що загалом це був період становлення індустріальної цивілізації, коли багатство стало результатом функціонування передусім промислового виробництва.

У таких умовах погляди меркантилістів, орієнтованих на сферу торгівлі як джерело багатства, перестали відповідати конкретним реаліям. Тому не випадково на зміну меркантилізму приходить нова школа, яка зосередилася на дослідженні виробництва, а не обігу, що одержала назву класичної. Базувалася вона на таких принципах:

- економіка загалом підпорядкована природним економічним законам, яким властива об’єктивність, тобто вони діють незалежно від волі та бажання людей;

- держава не повинна втручатися в економічне життя суспільства, виконуючи лише функції підтримання порядку та гарантії економічної свободи;

- дія економічних законів реалізується через прагнення кожного індивіда задовольнити свої особисті інтереси. З’являється поняття «*homo economicus*» – «людина економічна»;

- умовою реалізації та гарантією економічного інтересу є приватна власність та повна інформація, якою володіють господарюючі суб’єкти.

Така загальна характеристика нової школи, яка виникла і набула великого розвитку у Франції, і особливо в Англії, через наявність конкретних історичних передумов.

1. Історичні причини зародження та розвитку ідей класичної політичної економії у Франції. Вчення фізіократів

Розкриваючи це питання, доцільно розпочати з того, що родоначальником класичної політичної економії у Франції був П’єр Бугаільбер (1646–1714). Саме його погляди стали теоретико-методологічною базою для критики представників меркантилізму, їхніх помилкових поглядів та формування нових традицій

«французької школи» класичної політичної економії. Як і представник Англії В. Петті (про нього пізніше), він дійшов висновку, що основною сферою людської діяльності є не торгівля, а виробництво. Багатство країни полягає не у кількості грошей, не у фізичній їх масі, а в різноманітності створених благ і речей, корисних суспільству.

Після П. Буагільбера класичну політичну економію представляла школа фізіократів. Тут слід звернути увагу, що у середині XVIII в. економіка Франції загалом перебувала у важкому стані, але найгострішим залишалось аграрне питання. Саме воно і привернуло увагу економічної школи, що вважала єдиним фактором виробництва землю, природу. А звідси і назва – фізіократи (від грец. *phýsis* – природа і *krátos* – сила, влада, «влада природи»).

Фізіократи продовжили критику меркантилістів, вчення яких у нових умовах стало гальмом розвитку економіки країн Європи. На відміну від попередників, представники нової школи джерело багатства бачили у виробництві, а не в торгівлі. І якраз у перенесенні дослідження зі сфери обігу до сфери безпосереднього виробництва полягала їхня заслуга. Саме тому їх часто називають батьками класичної політичної економії. Щоправда, до виробництва вони ставилися односторонньо, обмежуючи його лише сферою сільського господарства.

Сама школа склалася у 50–70 роках XVIII ст. у Франції. Її основоположником та лідером був Франсуа Кене (1694–1774). До цієї школи також належали А. Тюрго, В. Мірабо, Дюпон де Немур, Г. Летрон та інші.

Вихідним пунктом у концепції фізіократів було вчення про природний порядок, згідно з яким економічні та політичні закони визнавалися як природні, що не залежать від людей і політичної влади, і трактувалися як вічні.

Однією із центральних проблем, яку розглядали фізіократи, була проблема «чистого продукту», тобто всього того, що

залишається від суми виробленого продукту за вирахуванням витрат на його виробництво. Саме «чистий продукт», його величина є народним багатством. Тлумачення поняття «чистий продукт» у фізіократів доволі суперечливе: з одного боку, він представлявся як дар природи, з іншого – виступав як результат землеробської праці, оскільки саме остання є джерелом вартості.

Заслугою фізіократів є також їхня спроба розглянути соціальну (класову) структуру суспільства. Так, у своєму творі «Економічна таблиця» (1758) Ф. Кене виділяє три класи:

1) продуктивний клас: всі, хто залучений до сільського господарства, включаючи селян та фермерів;

2) клас власників земель (землевласники, король, духовенство);

3) «безплідний клас» – люди поза сільським господарством, ті, хто пов'язаний з промисловим виробництвом.

Через економічну взаємодію між трьома суспільними класами, стверджував Ф. Кене, відбувається розподіл і перерозподіл «чистого продукту», створюються необхідні передумови постійного відновлення виробничого процесу, тобто для відтворення. До речі, саме фізіократи першими включили до наукового обігу поняття «відтворення». Фактично це був перший досвід макроекономічного аналізу, при якому рух «чистого продукту» розглядався не лише у вартісній, а й у натуральній формі. На той час у «Економічній таблиці» було закладено геніальну ідею: процес відтворення може бути безперебійним лише за дотримання певних пропорцій як між галузями, так і всередині них.

Крім того, фізіократи першими в історії економічної науки обґрунтували чимало положень про капітал та розглянули його структуру, поділивши його на дві частини: «первісні аванси» та «щорічні аванси». Тобто йшлося про основний та оборотний капітал. Дотримувалися вони й ідеології економічного лібералізму, згідно з

якою держава не повинна втручатися в жодні види діяльності громадян.

Підсумок вчення підвів Анн Робер Жак Тюрго (1727–1781). Концепція фізіократів в нього набула більш розвиненого вигляду в роботі «Роздуми про освіту та розподіл багатств» (1776).

А. Тюрго серед класової структури суспільства виділяє окремо найманих робітників, причину появи яких бачить у обезземелюванні селян. Крім того, він наблизився до розуміння визначального місця власності на засоби виробництва в суспільстві, порушив питання про соціальну нерівність, вперше вказав на різницю між грошима та капіталом. Прибуток він вважав особливим видом доходу, а величину заробітної плати пов'язував із конкуренцією між робітниками, яка і призводить до її (заробітної плати) зниження.

Інтерес представляє і те, що, перебуваючи на державній службі, А. Тюрго намагався втілити в життя ідеї фізіократів, сприяючи ухваленню указів та законів про лібералізацію економіки. Як реформатор він скасував цехи, що заважали розвитку промисловості, запровадив свободу хлібної торгівлі, звільнив від дорожніх повинностей селян, зробив спробу встановити єдиний податок на земельну ренту тощо.

Отже, попри низку протиріч, вчення фізіократів для свого часу було цілісним і прогресивним. Пізніше, щоправда, фізіократи перетворилися на догматиків і доктринерів, оскільки стали нетерпимі до інших думок, а своє вчення (особливо Ф. Кене) вважали універсальним, вічним.

2. В. Петті – основоположник класичної політичної економії в Англії

Основи наукової політичної економії, що отримала, як вже було сказано вище, назву класичної, в Англії заклав В. Петті. Серед його робіт особливе місце займає робота «Трактат про податки та збори» (1662). Саме тут вперше в історії науки зроблено спробу викладу трудової теорії вартості, стверджувалося, що багатство

створюється не в торгівлі, а у виробництві, а джерелом його є праця та земля. Безумовно, що для свого часу це було визначне відкриття, а трудова теорія вартості стала відправним пунктом, з якого почалося дослідження внутрішніх закономірностей та взаємозалежностей, які об'єктивно складаються у процесі виробництва.

Крім того, В. Петті першим розмежував близькі, але не тотожні за змістом поняття «вартість» та «ціна». При цьому він спробував розглянути структуру вартості товару, хоча зводив її до новоствореної вартості. Наблизився він до розуміння двоїстого характеру праці, до розмежування його на простий і складний, продуктивний та непродуктивний. Розкриваючи сутність грошей, В. Петті виділяв чимало їхніх функцій, стверджуючи, що в обігу має бути певна кількість грошей. Особливий інтерес становлять його міркування про заробітну плату як мінімум коштів для існування, про вартість, створену робітником, яка, на його думку, більша за заробітну плату. Досліджував В. Петті також земельну ренту, її види, намагався визначити ціну землі.

Без жодних сумнівів можна стверджувати, що В. Петті є основоположником нового напрямку в економічній науці – статистики, про що свідчить його робота «Політична арифметика». До речі, першим, хто зробив підрахунок національного багатства Англії, був саме він. У своїх дослідженнях В. Петті часто виходив за межі чистої економіки, торкаючись питань етики, виховання. Це говорить про надзвичайно широке коло зацікавлень, тому не випадково вже за життя його називали «Колумбом політичної економії».

3. Економічна система А. Сміта

Попри те що, що у XVII ст. ідеї економічного лібералізму («свободи») пробивали собі дорогу, все ж таки політика європейських держав залишалася в руслі меркантилізму. Тому нові

ідеї необхідно було систематизувати, викласти у суворій доказовій послідовності.

Реалізувати таке завдання могла тільки людина з науковою та громадянською сміливістю, виключно сумлінна, наділена енциклопедичними знаннями. Такою людиною і був А. Сміт (1723–1790).

У 1776 році вийшла у світ основна праця А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів». Вперше в історії науки у систематизованому вигляді було викладено теорію економічного розвитку з урахуванням дії ринкового механізму господарювання.

Автор переконливо доводив, що у системі, заснованій на конкурентних цінах, всі прагнуть отримати найбільший прибуток, а всі дії зумовлені ринком. Що робити, скільки і куди вирішується автоматично через попит та пропозицію, через ціни. Отже, функціонування ринку забезпечує результат, який не залежить від наміру окремих індивідів. Ними автоматично керує «невидима рука».

Таким чином, А. Сміт першим дав наукове пояснення функціонуванню капіталістичної економіки на стадії вільної конкуренції та мануфактури. Йшлося про ринкову саморегулюючу систему господарювання. Що стосується держави, то її роль повинна бути мінімальною: захищати і охороняти права кожного, його свободу і власність. Суспільство розглядалося як трудовий союз, у якому люди обмінювалися результатами праці, переслідуючи особисті інтереси.

Порушував А. Сміт також інші питання. Так, капітал, на його думку, це матеріальні запаси, необхідні для подальшого виробництва; а прибуток – це додаткова вартість, яку найманий працівник своєю працею додає до предмета праці.

Можна продовжити називати проблеми, яких так чи інакше торкався А. Сміт: це основний та оборотний капітали, заробітна

плата, валовий продукт. Проте головна його заслуга полягала у тому, що розроблене ним вчення – це не окремі, не пов’язані між собою розрізнені думки, а порівняно струнка система знань, у центрі якої стояла вихідна концепція теорії вартості і ціни. Фактично це була перша наукова система політичної економії, яка дозволяла зрозуміти анатомію тогочасного суспільства. Визначаючи роль та місце А. Сміта в економічній науці, відомий французький економіст Жан-Батист Сей зауважив: «Читати я навчився у меркантилістів, думати у Ф. Кене, а аналізувати та розуміти сутність економічних явищ, їх причини та наслідки мене навчив А. Сміт».

4. Економічні погляди Д. Рікардо

Д. Рікардо – один з найяскравіших представників класичної політичної економії, який водночас був опонентом окремих її положень (1772–1823).

У 1817 р. вийшла його фундаментальна робота «Засади політичної економії та оподаткування», що складалася з 32 розділів, перші шість яких присвячено теорії.

Хоча й у нерозвиненій формі, Рікардо застосував у дослідженні метод сходження від абстрактного до конкретного: від товару та вартості до накопичення капіталу, прибутку, ренти, заробітної плати.

Центральне місце у роботі займала теорія вартості. Так, полемізуючи зі А. Смітом, Д. Рікардо стверджує, що вартість, по-перше, визначається лише працею, і, по-друге, таке становище зберігається не лише у первісному суспільстві, а й за капіталізму. Щоправда, додає, що вартість обумовлюється ще й рідкістю товару (наприклад картини, статуї). Мало того, вперше в історії науки в основу економічної теорії капіталізму Рікардо поклав трудову теорію вартості, стверджуючи, що саме товарні відносини для капіталізму є історично вихідними, типовими та загальними.

До заслуг Рікардо належить і те, що він першим дійшов висновку, що вартість товарів треба включати вартість знарядь праці,

інструментів, всього того, що сприяє праці. Іншими словами, він стверджував, що у вартості товару міститься не тільки жива, а й уречевлена праця. Це дуже важливе зауваження могло сприяти правильному визначенню структури вартості, що складається з уречевленої праці (старої вартості) та живої праці (нової вартості). Проте, Д. Рікардо, робить несподіваний висновок: вартість товару складається із заробітної плати, прибутку, ренти, повторюючи помилку своїх попередників В. Петті та А. Сміта, тобто у вартість не входить її складовий елемент – постійний капітал (с).

До проблеми вартості примикає та його теорія грошей. Підтримуючи кількісну теорію, Д. Рікардо розробив позитивну програму грошового обігу, стверджуючи, що:

- найважливішою умовою зростання економіки є стабільність грошового обігу;

- така стабільність може існувати лише за грошової системи, заснованої на золоті;

- золото частково чи цілком може бути замінено паперовими грошима (банкнотами).

Особливий інтерес становлять два його зауваження про гроші:

1. Гроші за втрати своєї вартості обґрунтовують необхідність зростання заробітної плати, що своєю чергою впливає на збільшення цін.

2. Зміна вартості грошей як товару залежить від їхньої кількості в обігу.

Ці зауваження Д. Рікардо називають «золотим фондом класичної політичної економії».

Слід зазначити, що, крім теорії вартості і грошей, до основних проблем, що розглядав Д. Рікардо, належать: теорія ренти, теорія капіталу і прибутку, теорія заробітної плати, теорія торгівлі.

Так, на відміну фізіократів, він вважав, що рента – це не дар природи, а результат праці сільськогосподарських працівників. Причому рента, на його думку, виникає при обмеженій кількості

землі. Розглядав він і види ренти (рента за родючістю та місцезнаходженням). Ціноутворення у сільському господарстві, то воно залежить від умов виробництва на гірших землях та від дії закону спадання родючості ґрунту.

Як і його попередники, Д. Рікардо під капіталом розумів «частину багатства країни, яка вживається у виробництві, щоб привести в рух працю». Йшлося про матеріальне багатство (інструменти, машини, їжа, одяг). Він поділяв капітал на основний та оборотний, вважаючи, що він перебуває у постійному русі.

Прибуток – це частина вартості товару, яка своїм джерелом має працю найманих робітників, причому праця ця неоплачена. Виходячи з цього, Д. Рікардо робить висновок, що заробітна плата є ціною праці робітника. А якщо так, то між прибутком та заробітною платою існує протиріччя. Сам же прибуток має тенденцію до зниження внаслідок зростання населення та до усереднення, що впливає на переливання капіталу з однієї галузі до іншої. Цьому сприяє механізм ціноутворення.

Багато уваги приділяв Д. Рікардо міжнародній торгівлі, що, за його образним виразом, поєднує нації в «одну загальну громаду». Саме він став автором теорії «порівняльних витрат».

І, нарешті, Д. Рікардо дуже близько підійшов до правильного визначення предмета політичної економії, стверджуючи, що вона повинна займатися вивченням виробничих відносин між людьми. Заради справедливості, предмет політекономії він обмежував вивченням лише відносин розподілу.

Після всього сказаного не можна не погодитись зі словами його сучасника, який зазначив внесок Д. Рікардо в економічну науку: «Чи можливо, щоб людина без академічної освіти зробила в економічній науці стільки, скільки до неї не зробили всі разом узяті».

5. Класична політична економія під час індустріальної цивілізації

Розгляд цього питання дозволить усвідомити:

- що період першої половини XIX ст. був сповнений дуже важливих фундаментальних подій, які докорінно змінили світову економіку. Це період формування індустріальної цивілізації;

- що XIX ст. не обійшло соціальну та культурну сфери. Результатом буржуазних революцій стало формування основних класів – буржуазії та пролетаріату;

- що одночасно з появою двох протилежних класів у суспільстві різко загострилися соціальні протиріччя, які знайшли своє відображення у різних рухах спочатку стихійних, а потім свідомо організованих;

- що не випадково в цих умовах виникли думки про необхідність соціальних перетворень, які знайшли своє відображення у працях послідовника класичної політичної економії Дж. Ст. Мілля. У середині XIX ст. виникає і марксизм.

Для чіткого уявлення про місце класичної політичної економії в період індустріальної цивілізації доцільно виділити такі питання:

- а) формування індустріальної цивілізації;

- б) основні засади класичної політичної економії у поглядах Дж. Ст. Мілля;

- в) економічне вчення К. Маркса.

а) Формування індустріальної цивілізації

Економічна історія першої половини XIX ст. характеризувалася формуванням індустріальної цивілізації. Це період появи великого машинного виробництва не лише у промисловості, але і в інших галузях господарства. Значні зміни відбувалися сільському господарстві, де спостерігалася концентрація землеволодінь та зростання капіталістичного підприємництва. Капіталістична індустріалізація змінила і

торговельну політику, що відбилося у переході від протекціонізму до вільної торгівлі.

Однак, після економічного підйому, внаслідок якого обсяг промислового виробництва зріс у 20 разів, у 1825 р. вибухнула перша у світі економічна криза, що охопила практично всі галузі. Кризи повторювалися кожні 10-12 років, супроводжуючись негативними наслідками. У 1857 р. вперше криза охопила весь світ.

Не можна не звернути увагу, що епоха індустріалізації супроводжувалася загостренням протиріч і посиленням соціальної поляризації. Саме тоді склалися основні класи – буржуазія і пролетаріат. І якщо буржуазія збагачувалась, то пролетаріат зубожів (робочий день тривав 18 годин, жіноча та дитяча праця становила 70% від загальної, заробітна плата знижувалася).

Невдоволення робітників знайшло свій відбиток у окремих страйках та рухах (луддизм), які зазвичай проходили стихійно. Але вже у 30–40 роках. XIX ст. відбувся потужний революційний підйом із виступом першого у світі самостійного та організованого робітничого руху (чартизм).

Тому не випадково, що саме в цей період виникли ідеї про необхідність соціальних перетворень, що знайшли своє відображення у поглядах Дж. Ст. Мілля, а в середині XIX ст. з'явився і марксизм.

б) Основні положення класичної політичної економії у поглядах Дж. Ст. Мілля

У 1848 році вийшла у світ праця «Основи політичної економії», що стала підручником для кількох поколінь економістів Європи. Її автор Дж. Ст. Мілля, англійський економіст (1806–1873), взяв за мету написати оновлений варіант «Багатства народів» А. Сміта та «Зasad політичної економії та оподаткування» Д. Рікардо з урахуванням передових ідей того часу.

Щоправда, за будь-яких змін принцип класичного лібералізму залишався непорушним, оскільки Дж. Ст. Мілль все ж таки був дуже близький до своїх попередників – класиків, особливо до Д. Рікардо.

І все-таки його поглядам і загалом теорії властиві певні специфічні особливості. Наприклад, він протиставляв закони виробництва законам розподілу. І якщо закони виробництва Дж. Ст. Мілль вважає такими, які не залежать від волі людей, незмінними, як і закони природи, то закони розподілу, на його думку, встановлюються людьми та ними керуються. Отже, ці закони різняться залежно від часу та місця, оскільки на них впливають звичаї, традиції тих чи інших країн. Якщо так, то для вдосконалення цих законів потрібні реформи.

Інтерес представляють роздуми Дж. Ст. Мілля про економічний прогрес та соціальну перспективу суспільства. Прогрес він пов'язував із науково-технічними перетвореннями, зі зростанням безпеки особистості та власності. Одночасно він виступав проти звичайної критики приватної власності, але вважав несправедливим право людини на речі, які нею не створені. Біда, на його думку, не у приватній власності, а у зловживанні нею.

Дотримуючись теорій ощадливості та помірності, а також еволюції та трансформації капіталізму, Дж. Ст. Мілль вважав, що на певному етапі може статися об'єднання найманих працівників із капіталом, наслідком чого є кооперація, яка надасть усім її учасникам право на отримання прибутку. Трансформуючись, капітал, зрештою, створить умови появи суспільної власності. Саме таким є найкоротший шлях до асоціації. Щоправда асоціації, де панує конкуренція та повна свобода дій, «крім тих, які завдають шкоди іншим людям».

Оригінальними є погляди Дж. Ст. Мілля на кредит, позичковий відсоток та їхню роль в економіці, а також на особливий вплив попиту та пропозиції.

І хоча Дж. Ст. Мілля, як і попередники, був прихильником лібералізму, все ж таки його роботи пронизані ідеєю активізації ролі держави, оскільки, на його думку, є сфери, де ринок безсилий вирішувати певні важливі питання. Наприклад: проблема освіти неспроможна вирішуватися лише ринковими методами, мова має йти про поєднання ринку та держави. Крім того, держава зобов'язана проводити соціальні реформи: скоротити робочий день, легалізувати профспілки, забезпечити рівність між чоловіками і жінками.

Зрештою, Дж. Ст. Мілля вважає, що реформи повинні призвести до знищення найманої праці та соціалізації земельної ренти. Земля має бути виключена з приватної власності, а обмеження прав спадкування сприятиме згладжуванню нерівності.

Такі, власне, погляди Дж. Ст. Мілля про необхідність соціальних перетворень, спричинених конкретними історичними умовами того часу.

в) Економічне вчення К. Маркса

Відомо, що Карл Маркс, як видатний учений, зробив великий внесок у розвиток економічної теорії та інших наук. Однак, виходячи з поставлених у цьому посібнику завдань, автори звертають увагу на такі питання: історичні передумови виникнення марксизму; розробка К. Марксом предмета та методу політичної економії; логічне завершення досліджень трудової теорії вартості та відкриття закону додаткової вартості.

Історичні причини виникнення марксизму. Перша половина XIX ст. у державах Західної Європи характеризувалася остаточним утвердженням ринкової економічної системи (капіталізму), яка після промислового перевороту розвивалася на власній матеріальній основі. Система капіталізму показала як свої переваги, так і породила безліч властивих їй економічних та соціальних протиріч. Так, масове виробництво супроводжувалося періодичними економічними кризами, починаючи з 1825 р. його постійними супутниками були: посилення експлуатації, безробіття, інфляція,

зниження життєвого рівня більшості населення. Саме тоді клас найманих робітників перетворився на активну соціальну силу, яка почала відстоювати свої права, вступаючи у конфлікт із капіталістами. Про це свідчать: перший масовий політично оформлений революційний рух пролетаріату Великої Британії; повстання ліонських ткачів (перше самостійне збройне повстання у Франції); сілезьке повстання ткачів у Німеччині. Починаючи з 1848 року Європою прокотилися хвиля революцій: у Франції, Австрії, Угорщині, Німеччині, Італії.

Така ситуація призвела до необхідності появи відповідної ідеології, в якій було б сформульовано інтереси пригноблених та їхню мету. Ці вимоги задовольняла соціалістична ідея, для якої необхідно було створити серйозну наукову основу, оскільки попередні ідеї соціалістів-утопістів не мали переконливого обґрунтування.

Розробка такої теорії пов'язана з діяльністю, передусім К. Маркса (1818–1883).

Розробка К. Марксом предмета та методу політичної економії. Винятково важливе значення для економічної науки (політичної економії) мала розробка її предмета та методу. Вирішення цього питання фактично означало остаточне виділення політичної економії в окрему, самостійну науку.

Безумовно, попередники марксизму багато зробили у цьому напрямі, проте предметом політекономії вони оголошували якісь окремі галузі, не зуміли розмежувати такі поняття як продуктивні сили та виробничі відносини, не визначили місце економічних відносин у системі суспільних відносин загалом.

І лише К. Маркс із усієї системи суспільних відносин виділив економічні, виробничі відносини людей як базисні, що визначають всю систему соціальних суспільних відносин. А провівши чітке розмежування між продуктивними силами та виробничими відносинами, він оголосив виробничі (економічні) відносини, закони

їх розвитку та зміни предметом політичної економії (робота «Злидні філософії», написана в 1847 році).

Нагадаємо, що меркантилісти визначальною вважали сферу обігу, фізіократи – сферу виробництва, обмежуючи її лише галуззю сільського господарства; представники класичної домарксистської політекономії (Д. Рікардо) зосереджували більше уваги на розподілі; інші – на сфері споживання (Ж. Сімонді). К. Маркс же розглядає всю сукупність виробничих відносин, що складаються у виробництві, розподілі, обміні та споживанні матеріальних благ і послуг при визначальній ролі відносин власне виробництва як предмет політичної економії.

Крім того, К. Марксом було відкрито закон розвитку виробничих (економічних) відносин, в основі яких лежить рівень розвитку продуктивних сил, зі зміною яких мають змінюватись і виробничі відносини. Водночас виробничі відносини не є пасивними, вони впливають на продуктивні сили.

Згідно з цим законом, продуктивні сили, розвиваючись, породжують об'єктивну необхідність зміни старої системи виробничих відносин. Економічні закони, будучи внутрішніми законами виробничих відносин, не можуть бути вічними, вони є перехідними. Виходячи з цього, К. Маркс зробив висновок про неминучу заміну одного способу виробництва іншим. Способи цієї заміни можуть бути різними: мирними і не мирними.

До таких результатів К. Маркс дійшов, використовуючи діалектичний метод дослідження. Цей метод передбачає розгляд будь-якого явища в двоякості його властивостей і характеристик, виявлення їх суперечностей та взаємозв'язку (обумовленості, єдності, залежності).

Все вищезазначене сприяло тому, що політична економія вперше набула свого специфічного предмета, відокремившись від інших суспільних наук як самостійна наука.

Логічне завершення досліджень трудової теорії вартості та відкриття закону додаткової вартості. Особливе місце у марксистській економічній теорії посідає трудова теорія вартості та теорія додаткової вартості.

Попередники К. Маркса, представники класичної політичної економії (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо) встановили, що вартість товару визначається працею, що витрачається на його виробництво, проте їхній аналіз обмежувався переважно кількісною характеристикою. Щодо самого змісту вартості, то це питання практично не було вирішено. Вартість у їхньому розумінні уявлялася як витрата праці, як природне, природне, вічне явище.

Не було вирішене і питання про характер праці, що створює вартість, його двоякість. Не випадково, що найважливішим у своєму відкритті (розділ I «Капіталу») К. Маркс називає відкритий ним двоякий характер праці, «від якого залежить все розуміння фактів». Мова йшла про абстрактну і конкретну працю, що лежала в основі обмінної і споживчої вартості. Що ж стосується вартості, то вона є втіленням суспільно необхідних витрат, явищем не вічним, а соціальним – властивим товарному виробництву. Саме при ньому в одному і тому ж процесі в силу двоякого характеру праці одночасно створюється як вартість, так і споживча вартість. Іншими словами, товар є суперечливим єдністю двох сторін. Сам процес виробництва теж двоякий: в одному і тому ж процесі створюється нова вартість, а стара (вартість засобів виробництва) переноситься на готовий продукт. Виходячи з цього, К. Марксом вперше була визначена структура вартості: нова, знову створена вартість (« $v+m$ ») і стара (« c »). Нагадаємо, що, намагаючись розкрити структуру вартості, і А. Сміт, і Д. Рікардо упускали одну з її складових частин – стару вартість (« c »).

Зауважимо, що трудова теорія вартості К. Маркса, його вчення про двоїстий характер праці, відіграли визначальну роль у відкритті ним закону додаткової вартості.

Розмежувавши такі поняття, як праця та здатність до праці, К. Маркс доводить, що в умовах капіталізму робоча сила людини перетворюється на товар. Найманий робітник продає не працю, а здатність до праці. Аналізуючи процес виробництва і обігу з позицій двоякого характеру праці за участю товару, можна стверджувати, що саме робоча сила і призводить до утворення надвартості (додаткової вартості), джерелом якої є праця найманого робітника. Тому додаткова вартість – це вартість, створена понад вартість робочої сили і присвоєна власником засобів виробництва, який стає через це капіталістом.

Згідно з теорії додаткової вартості, К. Маркс розкриває сутність капіталу. За Марксом, капітал – це не річ, а виробничі відносини між найманою працею (робітником) і власником засобів виробництва (капіталістом). Саме в цьому полягає сутність капіталізму. З кількісної точки зору капітал – це вартість, що приносить додаткову вартість. Такий аналіз довів теорію вартості до логічного завершення.

Іноді, через незнання, часто повторюють думку, що К. Маркс відкрив і дотримувався теорії класової боротьби. Дамо слово Марксу: «...мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їхню боротьбу між собою... Те, що я зробив нового, полягало в доказі наступного: що існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва...» (К. Маркс, Ф. Енгельс. МПЛ. *Твори*. Т. 28. С. 424, 427).

Марксистське вчення, як би до нього не ставитись, стало невід'ємною частиною сучасних наукових уявлень про суспільство. М. Блауг пише, що потрібно мати зовсім слабкі розумові здібності, щоб не захопитися геройською спробою Маркса дати узагальнююче та систематизоване тлумачення «законів руху» суспільних формацій. А в доповіді Американської економічної асоціації, присвяченій 100-річчю виходу «Капіталу», відомий економіст М. Бронфенбреннер

зауважив про те, що Маркс є найвидатнішим прикладом наукової багатогранності, і ніхто з економістів його в цьому не перевершив. А згідно з опитуванням, проведеним Бі-Бі-Сі, К. Маркс визнаний найвидатнішим мислителем тисячоліття, і не лише у сфері гуманітарних, а й природничих наук.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості школи фізіократів. Чому це економічне вчення відповідало основним критеріям класичної політекономії?

2. Яка роль «Економічної таблиці» у розвитку економічної теорії?

3. Що нового вніс до вчення фізіократів А. Тюрго?

4. Охарактеризуйте події, що відбуваються в економічному житті в XVII, XVIII, у першій половині XIX ст.

5. Назвіть принципи, на яких базувалася класична економічна школа.

6. Яким питанням приділяв увагу В. Петті у своїх працях?

7. Розкрийте концепцію «невидимої руки» А. Сміта.

8. Чому економічні погляди А. Сміта називають цілісною системою знань.

9. Які висловлювання Д. Рікардо називає «золотим фондом класичної політичної економії»?

10. Чому рента, на думку Д. Рікардо, це не дар природи, а результат праці сільськогосподарських працівників?

11. Назвіть основні проблеми, які розглядав Д. Рікардо.

12. Загостренням яких протиріч супроводжувався процес формування епохи індустріалізації?

13. Розкрийте особливості економічних поглядів Дж. Ст. Мілля.

14. У чому сутність соціальних перетворень, які висував у своїх ідеях Дж. Ст. Мілля.

15. Які причини виникнення марксизму?
16. Що сприяло виділенню політичної економії із загальної системи суспільних наук в окрему галузь знань?
17. Чому найважливішою своєю заслугою К. Маркс вважав відкритий ним подвійний характер праці?

НЕОКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Тема 7. Ринкове господарство країн європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)

Вивчення цієї теми дозволить:

– засвоїти, що зміна продуктивних сил наприкінці XIX – на початку XX ст. призвели до науково-технічної революції, що змінило світову структуру виробництва та призвело до появи нових галузей. У цей період були з'явилися матеріальні передумови для створення монополій та переходу капіталізму від промислової стадії та вільної конкуренції до монополістичної стадії;

– зрозуміти, що в цей же час виник кардинально новий напрям у науці, що отримав назву маржиналізм, поява якого ознаменувала собою перехід економічних досліджень від макроекономічного рівня до мікроекономічного;

– дізнатися, що у процесі еволюції цього напрямку відбулося поєднання досягнень класичної економічної науки та маржиналізму. Біля витоків цього процесу стояв економіст А. Маршалл, завдяки якому в економічній науці став широко застосовуватися графічний метод аналізу.

Ключові слова: маржиналізм, НТР, форми власності, трудові витрати, гранична корисність, гранична величина, вартість товару, цінність блага, теорема Джевонса, закон попиту та пропозиції,

рівноважна ціна, хрест Маршалла, закон граничної продуктивності Кларка.

Для засвоєння теми передбачається розгляд таких питань:

1. Розвиток світових продуктивних сил кінця XIX – початку XX ст. та утворення монополій.
2. Маржиналістський напрям в економічній науці та її основні школи.
3. Еволюція маржиналізму.

1. Розвиток світових продуктивних сил кінця XIX – початку XX ст. та утворення монополій

Розглядаючи це питання, слід зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. розвиток продуктивних сил відбувався надзвичайно швидкими темпами. Відбулися суттєві зміни в розподілі продуктивних сил як між країнами, так і всередині окремих держав.

На межі XIX–XX ст. кардинально змінилося місце науки в суспільстві. Її завданням стало доведення теоретичних досліджень до практичного втілення. Зв'язок науки з виробництвом набув міцного і систематичного характеру, перетворюючись на безпосередню продуктивну силу суспільства.

Революційні перетворення в галузі науки, які охопили техніку, технологію, організацію виробництва, можна охарактеризувати як науково-технічну революцію, результатами якої стали:

1. Поява абсолютно нових галузей промислового виробництва: електротехнічної, хімічної, нафтодобувної та нафтопереробної, автомобільної, літакобудівної тощо.
2. В межах галузей з'явилися підгалузі, наприклад: у транспортному машинобудуванні – виробництво локомотивів, річкових і морських суден, трамваїв, літаків.

3. Попит на сталь змінив структуру чорної металургії – темпи виплавки сталі значно перевищили виробництво чавуну.

4. Змінилася структура світового промислового виробництва. В загальному обсязі виробленої продукції питома вага галузей, що виробляють засоби виробництва, перевищила частку галузей, що виробляють предмети споживання.

5. Концентрація виробництва призвела до утворення великих підприємств. З'являються акціонерні товариства.

6. В результаті змін у техніці та технології виробництва, розвитку продуктивних сил в цілому були створені матеріальні передумови для утворення монополій та переходу капіталізму від промислової стадії та вільної конкуренції до монополістичної стадії. Монополія як форма організації виробництва та капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. зайняла панівне становище в соціально-економічному житті провідних країн світу.

7. Змінилися форми власності. Замість індивідуальної форми власності основною стала акціонерна; розвинулися кооперативна, муніципальна форми власності; у сільському господарстві – фермерська.

8. Центр світового розвитку переміщується з Європи в Північну Америку.

В таких умовах в економічній науці з'являється низка нових теорій, серед яких особливе місце зайняв маржиналізм.

2. Маржиналістський напрям в економічній науці та його основні школи

З попередніх тем відомо, що представники класичної політичної економії зосереджували свою увагу на аналізі трудових витрат, які, на їхню думку, лежали в основі вартості. Втім час показав, що керуючись лише трудовими витратами, важко уявити, а тим більше вирішити такі теоретичні і практичні питання, як-от: що лежить в основі попиту і як він формується; від чого залежить

поведінка покупця; яка економічна природа потреб і поведінки людей тощо.

Представники нової школи, що виникла у 70-х рр. XIX ст., відповідаючи на ці та інші питання, виходили з того, що аналіз економічних процесів повинен починатися з вивчення потреб людей, а також з пошуку критерію корисності того чи іншого товару для них. І якщо класики стверджували, що цінність товарів залежить від затраченого на їх виробництво праці, то представники цієї школи стали стверджувати, що цінність речі, насамперед, залежить від її корисності, причому йдеться про граничну корисність.

Гранична корисність, що визначає величину цінності, – це не найбільша і не середня корисність, а найменша користь, заради отримання якої та чи інша річ може раціонально використовуватися за конкретних господарських умов. Що ж стосується споживчого вибору, то він, на їхню думку, залежить від корисності і рідкості товару.

Як бачимо, основні засади нового напрямку в історії науки кардинально відрізнялися від положень класичної школи. Насамперед, це було з введенням у науковий обіг понять «гранична корисність», «гранична величина». Фактично це був переворот у науці, що отримав назву «маржиналістська революція», а новий напрям отримав назву – маржиналізм (від англійської *marginal* – граничний, крайній). Маржиналістська революція полягала в переході економічних досліджень із макроекономічного рівня на мікроекономічний. У центрі нової теорії, що отримала назву неокласичної, стала поведінка окремої фірми, яка прагне максимізувати прибуток, і окремого суб'єкта – споживача, який бажає мати максимум корисності від отриманих благ в умовах обмежених ресурсів.

Маржиналізм – теорія, яка базується на здійсненні досліджень економічної поведінки суб'єктів через використання методів граничного і функціонального аналізу, рівноважного підходу та

суб'єктивізму. Гранична величина – це приріст величини економічного показника, обумовлений збільшенням на одиницю фактора, від якого залежить цей показник. Граничний означає додатковий. Першим виклав теорію граничної корисності і обґрунтував принцип знижуваної корисності К. Менгер. Відповідно до цього принципу, цінність блага визначалась як найменша корисність, якою володіє остання одиниця у даному запасі благ.

Теорія граничної корисності остаточно сформувалася в останній чверті XIX ст. Серед кількох шкіл, які репрезентували цю теорію, виділялися дві:

- так звана психологічна школа австрійських економістів К. Менгер (1840–1921); Ф. Візер (1851–1926); О. Бем-Баверк (1851–1914);

- математична школа, засновниками якої були англійський економіст В. Джевонс (1835–1882) та швейцарець Л. Вальрас (1834–1910).

Австрійська школа зробила значний внесок насамперед у розвиток теорії вартості та ціни. Так, на думку маржиналістів цієї школи, вартість (цінність) товару визначається суб'єктивним ставленням до неї людини. Самі ж блага не мають об'єктивних «економічних властивостей», тому все залежить від того, приносять вони людям задоволення чи ні, чи ці блага є цінними за їхньою власною оцінкою.

Як бачимо, головним при визначенні цінності блага австрійською школою є не витрати на виробництво, а важливість потреби, яку це благо задовольняє. Все залежить від поведінки споживача, його психологічного настрою. І якщо у К. Маркса (класична політекономія) категорія вартості виступала як специфічне виробниче відношення між людьми, прикрите речовою оболонкою, то у О. Бем-Баверка вартість (цінність) – це не відношення між людьми, а відношення між людиною і річчю, це суб'єктивна оцінка, зовні виражена у думці людей цінність блага.

Теорія граничної корисності виходить із первинності споживання, а не з виробництва. Вона розглядає людей не як виробників матеріальних благ, а односторонньо – лише як споживачів. Крім того, для маржиналістів поняття «корисність» та «цінність» не тотожні. На їхню думку, не всяке благо має цінність, навіть якщо воно корисне. Цінність мають лише ті блага, вважають вони, які рідкісні, обмежені порівняно з потребою в них.

Крім того, виводячи цінність із корисності, маржиналісти виділяли два види корисності:

а) абстрактну корисність – здатність блага задовольнити певну потребу;

б) конкретну корисність – це суб’єктивна цінність корисності цього виду блага. При цьому суб’єктивна оцінка залежить від двох факторів: наявності запасу блага та ступеня насичення потреб у ньому.

Ця школа визначали також суб’єктивну та об’єктивну цінність:

– суб’єктивна цінність – це значення певного блага для благополуччя суб’єкта;

– об’єктивна цінність – це фізико-хімічний склад благ, їхні властивості.

Таким чином, на думку представників австрійської школи, цінність – це суб’єктивна корисність, величина якої залежить від суб’єкта та обставин, у яких він перебуває. Мало того, цінність мають лише обмежені блага.

Розглядаючи математичний напрям теорії граничної корисності, слід зазначити, що процес математизації цієї теорії розвивався з 30–40 рр. XIX ст. Однак, на відміну від класиків, які намагалися застосувати математику під час аналізу соціально-економічних явищ, маржиналісти уникали цього, застосовуючи математику поза зв’язком з історичними та соціальними процесами.

Центральне місце у математичній школі займав англійський економіст В. Джевонс. У своїй роботі «Теорія політичної економії»

(1871) він стверджував, що співвідношення між товарами, що обмінюються, дорівнює зворотному відношенню їх кінцевих корисностей. Ним була сформульована теорема (теорема В. Джевонса): при раціональному споживанні ступені корисності придбаних товарів пропорційні їх цінам. На відміну від представників класичної політичної економії, він вважав, що головним фактором, який визначає мінову вартість, є все ж таки попит, а не витрати виробництва, хоча і не заперечував, що витрати праці опосередковано впливають на мінові пропорції: зростання затраченої праці збільшує кількість певного блага, воно перестає бути рідкісним – його гранична корисність зменшується. Крім того, поняття «граничної корисності» В. Джевонс застосовував і до самої праці як процесу, а не тільки як до фактора виробництва. У зв'язку з цим він заявив, що коли витрати праці збільшуються, то праця на якомусь етапі набуває негативної корисності. Тому процес праці необхідно продовжувати до тих пір, поки його негативна корисність буде меншою, ніж корисність цього продукту, створеного цією працею.

3. Еволюція маржиналізму

Еволюція маржиналізму була пов'язана насамперед з ім'ям англійського економіста А. Маршалла (1842–1924) – основоположника Кембриджської школи. У його економічній теорії органічно поєднані досягнення класичної та неокласичної економічної науки. Рушійною силою економіки він вважав економічну свободу та конкуренцію, приділяв багато уваги закону попиту та пропозиції, рівноважної ціни. Саме теорію ціни та рівноваги він поклав в основу всього подальшого аналізу. Рівноважною він назвав ціну, за якої перетинаються крива попиту та крива пропозиції.

А. Маршалл був першим економістом, який вивів криву попиту та криву пропозиції, виходячи з функцій корисності. А корисність та витрати він назвав двома факторами, які визначають

«ціни рівноваги». Корисність, на його думку, формує попит, а витрати – пропозицію. Графічним виразом цього є знаменитий графік, іменований як «хрест» Маршалла, або «ножиці» Маршалла. Після нього економічної науці став широко застосовуватися графічний метод аналізу.

Особливий інтерес представляють висловлювання А. Маршалла щодо основних категорій економічної теорії. Наприклад, до капіталу він зараховував не лише сукупність речей, а й нематеріальні блага: ділові здібності, професійну майстерність, ділові зв'язки. Значну частину цих благ, на його думку, становлять знання та організація. В економічну теорію ним введено такі категорії, як «еластичність попиту», «споживчий надлишок», а також елемент часу як фактор економічного аналізу. Йому належить першість у використанні понять «довгострокового» та «короткострокового» періодів. І нарешті, економічну науку замість політичної економії А. Маршалл назвав економікою (economics), хоча є думка, і небезпідставна, що це вперше зробив В. Джевонс.

Ще один етап еволюції маржиналізму пов'язаний з ім'ям американського вченого Д. Б. Кларка (1847–1938).

Насамперед Д. Б. Кларк висунув нову концепцію, розділивши економічну теорію на три частини:

1. Універсальна економіка – визначення формулювань загальних економічних законів.

2. Економічна статистика.

3. Економічна динаміка.

Прийнявши теорію трьох факторів виробництва Ж.-Б. Сея, він конкретизував її, виділяючи чотири фактори:

- капітал у грошовій формі;
- капітал у речовій формі (засоби виробництва і земля);
- підприємницька діяльність;
- праця робітників.

Таким чином, принцип граничної корисності В. Джевонса Д. Б. Кларк переносить на процес виробництва та розподіл суспільного продукту. Ним розроблено концепцію, що отримала назву «закон граничної продуктивності». Суть цього закону в наступному: фактори виробництва «праця» або «капітал» можуть прирощуватися доти, доки вартість продукту, виробленого за допомогою цього фактора, не зрівняється з його ціною. Після Д. Б. Кларка маржиналістська теорія істотних змін не зазнала.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте розвиток продуктивних сил кінця XIX – початку XX ст.
2. Як вплинули на розвиток продуктивних сил революційні перетворення в галузі науки і техніки?
3. Розкрийте основні постулати маржиналістського напрямку.
4. Складіть порівняльну характеристику маржиналізму та марксизму.
5. Чому теоретично маржиналізму поняття «корисність» і «цінність» нетотожні?
6. У чому сутність закону граничної продуктивності Д. Б. Кларка?

Тема 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)

Вивчення цієї теми дозволить усвідомити, що провідними тенденціями розвитку наприкінці XIX – на початку XX ст. були подальше зростання капіталізму, перехід їх у монополістичну стадію. Але, незважаючи на значні успіхи капіталізму, особливо в роки промислового підйому, економіка розвивалася в умовах збережених численних залишків феодалізму та кріпосних методів

експлуатації селян у сільському господарстві. Ці процеси і знайшли своє відображення в економічній думці того часу.

Ключові слова: монополія; економічна криза; латифундії, столипінська реформа; київська економічна школа; демократична думка України; революційно-демократична думка України, неокласична теорія.

З'ясування теми передбачає розгляд наступних питань:

1. Особливості економічного розвитку України кінця XIX – початку XX ст.

2. Основні напрями економічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.:

а) київська економічна школа;

б) демократичні та марксистські ідеї в Україні.

1. Особливості економічного розвитку України кінця XIX – початку XX ст.

Друга половина XIX ст. насамперед характеризувалася реформою, яка скасувала у 1861 р. кріпосне право. Проведена в інтересах буржуазії, вона не змогла повністю ліквідувати конфлікт між продуктивними силами та виробничими відносинами. Капіталістичні виробничі відносини, що зароджувалися, були оповиті феодално-кріпосницькими залишками, серед яких на першому місці стояли поміщицькі латифундії.

А втім, реформа полегшила перехід від феодално-кріпосницького ладу до буржуазного. Капіталізм руйнував феодалний характер землеволодіння, перетворював землю на товар. Селяни потрапляли до умов товарного виробництва та ринкових відносин. За 40 років, з 1863 р. по 1902 р., до ринкового товарообігу було залучено понад 25 млн десятин приватновласницької землі. Водночас ціни на землю постійно зростали. Скажімо, у Полтавській губернії в середині 60-х років XIX ст. десятина коштувала 20 рублів

12 коп., а вже на початку XX ст. – 250–300 рублів і більше. У 1882 році було організовано Селянський поземельний банк. Землі активно концентрувалися в одних руках. Поміщики перетворювалися на капіталістів-аграріїв та промисловців. Майже 9/10 усієї приватної земельної власності належало 10% власників (Браницькі, Потоцькі, Терещенки, Скоропадські, Родзянки). На початку XX ст. приватновласницьке землеволодіння в Україні на 75% було буржуазним.

Поруч із зростанням приватновласницького землеволодіння скорочувалися і селянські наділи, швидко йшов процес соціальної диференціації селян. Заможна верхівка почала використовувати найману працю. До кінця XIX ст. в Катеринославській губернії, наприклад, господарства з найманою працею становили 13% всіх селянських господарств. Більше того, селянство не просто розширювалося, воно переставало існувати як клас, витіснялося новим типом сільського населення, яке становило базис суспільства з панівним товарним господарством і ринковими капіталістичними відносинами, що розвивалися.

У післяреформений період все чіткіше окреслювалися райони торговельного землеробства. Скажімо, Степова Україна перетворилася на район торговельного зернового господарства. Вона також стала районом виробництва льону, що мало суто товарний характер. Правобережжя, своєю чергою, стало районом цукробурякового виробництва.

Величезну роль у розвитку капіталізму та ринкових відносин в Україні відіграло будівництво залізниць, яке розгорнулося відразу після селянської реформи. До речі, перша залізнична лінія була збудована від Балти до Одеси довжиною 1066,8 м. Рух по ній почався 1 вересня 1866 р. Але вже до кінця 80-х років в Україні було створено цілу систему залізниць, яка поєднала найбільші міста України та промислові райони Донбасу, Наддніпрянщини та Кривого Рогу.

Залізниця сприяла розвитку внутрішнього ринку, посиленню зв'язків із зовнішнім світом.

Прогресивною була промислова політика. В Україні виникли такі промислові центри загальнодержавного значення, як Криворізький залізничний, Донецький вугільно-металургійний, Південно-Західний цукровий та Нікопольський марганцевий райони. Зросла роль Одеського, Херсонського, Миколаївського та інших портів.

З кінця XIX ст. почалася міграція іноземного капіталу в Україну. Так, у 1900 р. в Україні до 90% усіх акціонерних капіталів гірничої промисловості належало іноземцям. Обладнання, особливо складні машини та верстати, завозилося з-за кордону.

І все ж кінець XIX – початок XX ст. характеризувались підйомом промисловості України. Провідною тенденцією соціально-економічного розвитку стала подальша концентрація виробництва та перехід капіталізму в монополістичну стадію.

Якщо в 1901 р. в Україні було лише 17 підприємств з кількістю працівників близько 1000 осіб, то вже у 1913 р. таких підприємств було 42 із середнім числом працівників близько 300 тис. Водночас помітно посилювалося значення монополій, у виникненні яких величезну роль зіграли акціонерні товариства. Були акціоновані не тільки металургійна промисловість, але й кам'яновугільна та цукрова.

Проте, як завжди, капіталізм розвивався нерівномірно: періоди підйому чергувалися з періодами депресії, криз. В Україні криза 1900–1903 рр. вирізнялася більшою глибиною та тривалістю. Але депресія, що тривала до 1909 р., змінилася промисловим підйомом 1910–1913 років.

Економіці України належало особливе місце, адже вона давала основну масу товарного зерна, продукції добувної та металургійної, а також цукрової промисловості. І все ж таки, пережитки феодалізму,

панування монополій і латифундій гальмували розширення внутрішнього ринку, гальмували вони і розвиток економіки в цілому.

Перша світова війна лише загострила ті протиріччя, які накопичувалися, що й знайшло своє відображення в економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.

2. Основні напрями економічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Розглядаючи друге питання, слід зазначити, що сьогодні, як ніколи, виникла необхідність відновлення об'єктивного наукового погляду на історію соціально-економічної думки нашої держави. Пошуки істини необхідні для успішного вирішення проблем, які сьогодні стоять перед Україною.

а) Київська економічна школа

Економічна думка України кінця XIX – початку XX ст. відображала особливості теоретичних обґрунтувань зародження та розвитку капіталізму, які значною мірою відрізнялися від таких самих процесів на Заході.

Особливе місце посідала київська економічна школа. За своїми поглядами вона була близькою до неокласичної школи і розглядалася тоді як значимий центр економічної думки.

З погляду економічного розвитку, як уже говорилося, період другої половини XIX ст. характеризувався швидким розвитком виробничих сил загалом і промисловості зокрема. Сільське господарство після реформи 1861 р. успішно переходило на капіталістичний шлях розвитку.

На ці об'єктивні процеси реагували київські професори, відображали їх у своїх соціально-економічних поглядах, залучаючи до них студентів.

Найбільш значущою фігурою, «батьком» київської школи був М. Бунге (1823–1895). 30 років (1850–1880) він працював у Київському університеті, був професором політичної економії,

ректором університету. Його економічні погляди зводилися до такого:

а) захист приватної власності, за наявності якої конкуренція є двигуном розвитку продуктивних сил;

б) необхідність ліквідації внутрішньої та зовнішньої політики протекціонізму;

в) заперечення трудової теорії вартості, роль праці як головної продуктивної сили;

г) боротьба з монополією за землею, що гальмує розвиток капіталізму.

Учнем М. Бунге був Д. Піхно (1853–1909) – професор Київського університету. Саме він одним із перших в Україні досліджував проблему монополістичної конкуренції, яка витіснила конкуренцію вільну.

У 1886 р. А. Антонович видав підручник «Курс політичної економії», в якому були широко представлені погляди київської школи.

Особливості цих поглядів проявлялися у наступних аспектах:

а) уславлення позитивної ролі ринку та конкуренції;

б) негативне ставлення до трудової теорії вартості та теорій, що розглядали прибуток як результат експлуатації праці. А. Антонович із цього приводу писав, що джерелом доходу на капітал є продуктивність останнього;

в) київська школа утримувалася від серйозної критики капіталізму;

г) представники школи виступали за вільний розвиток капіталізму у сільському господарстві;

д) умовою економічного прогресу називали приватну власність; громадська ж власність має бути суворо обмежена.

Як бачимо, економічна думка київської школи багато в чому співпадає із сьогоденніми поглядами.

б) Демократичні та марксистські ідеї в Україні

У другій половині XIX ст. економічна думка України була тісно пов'язана із соціально-економічними поглядами революціонерів-демократів та поширенням марксистських ідей.

Особливе місце у розвитку демократичної думки України належить М. Драгоманову (1841–1895), який багато уваги приділяв й економічним проблемам у своїх науково-публіцистичних працях. Так, аграрні перетворення після реформи 1861 р. він називав прогресивними, хоча саму реформу визначив як антинародну, проведену на користь поміщиків, капіталістів та самодержавства. Селяни, на думку М. Драгоманова, здобули волю без землі, а реформа не лише не дала їм землю, а й відібрала ту, яка в них була. Водночас виділяв як позитивні, так і негативні сторони розвитку капіталізму, і насамперед важке становище трудящих. Змінити таке становище без знищення приватної власності, на його думку, неможливо. Майбутнє М. Драгоманов пов'язував із соціалізмом, перехід до якого має бути еволюційним, хоча він і не заперечував проти революційних виступів.

На західноукраїнських землях революційно-демократична думка була представлена В. Навроцьким, О. Терлецьким, М. Павликом та ін. Особливе місце належить І. Франку (1856–1916). Він був не лише великим українським письменником, а й істориком, і філософом, і економістом свого часу. Значний вплив на І. Франка справило вчення соціалістів-утопістів, погляди Ф. Лассаля, політекономістів Заходу та особливо Дж. Ст. Мілля.

Ще студентом І. Франко вивчає марксизм, першим перекладає українською деякі розділи «Капіталу», «Анти-Дюрінга». Політичну економію він вважав найважливішою з усіх наук, її предметом, стверджував він, є вивчення економічних законів не лише сучасного суспільства, а й «загальних законів людської праці». У своїй роботі «Доповнення до «Основ суспільної економії» він розглядає історично перехідний характер економічних форм. Велика роль І. Франка й у розробці української наукової термінології у сфері

політичної економії. Досліджуючи такі категорії, як капітал, товар, додаткова вартість, заробітна плата, він робить низку цікавих зауважень, пише роботу «Розмова про гроші та скарби». Його цікавлять також проблеми аграрних відносин, особливо ренти. Погляди І. Франка з цих питань наближалися до соціал-демократії Заходу. Цікаво й те, що він сам викладав політичну економію у гуртках самоосвіти львівських робітників. Таким чином, економічні погляди І. Франка становлять цілу епоху в історії економічної думки України.

Особливості соціально-економічного розвитку України вплинули на специфічність поширення марксистського вчення.

Одним із перших пропагандистів марксизму в Україні був М. Зібер (1844–1888), який навчався та працював у Київському університеті. Особливо вчений цікавився політичною економією. Його головна праця «Давид Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях» (1885) стала основним засобом поширення ідей К. Маркса.

Робота М. Зібера складалася з двох частин. У першій частині йшлося про різні концепції предмета та методології політичної економії, про розвиток теорії вартості, як їх розглядав Д. Рікардо. У другій частині проаналізовано теорію Карла Маркса, а також різні відступи, які свідчать про всебічне знання М. Зібером економічної літератури того часу.

Не можна не відзначити, що в цей же час з'являються економісти, яких приваблює математична точність, особлива логічність в економічній науці неокласичного спрямування. Результатом двостороннього впливу став пошук з'єднань неокласичних і марксистських ідей у політичній економії. Значне місце тут належить українському економісту М. Туган-Барановському (1865–1919).

Його діяльність як вченого була дуже багатогранною. Так, у теорії вартості він дійшов висновку про необхідність синтезу теорії

трудової вартості та теорії граничної корисності (до речі, одночасно з ним аналогічну спробу зробив і англійський економіст А. Маршалл). Крім того, він запропонував свою теорію криз, заклавши основи сучасної теорії кон'юнктури. 1900 р. вийшла його робота «Промислові кризи. Нарис із соціальної історії Англії». У передмові до цієї роботи М. Туган-Барановський віщує наближення кризи в Німеччині в 1901 р., а також у США в 1907 р. Тобто він практично доводить правильність своїх висновків щодо можливості та необхідності прогнозування економічної кон'юнктури (криз).

Особливий інтерес становлять його погляди на соціалізм. Теорія соціалізму в нього побудована на критичному аналізі соціалістичних ідей, які з'являлися в різні періоди розвитку людства. Так, М. Туган-Барановський стверджує, що соціалізм не вступає у протиріччя з капіталізмом, а вперше свідомо будується людьми, тому вони мають бути підготовлені морально й інтелектуально. У зв'язку з цим він наголошує, що соціалізм висуває до його учасників набагато більше вимог ніж інші господарські системи. Якщо ж ці вимоги не задовольняються, замість того, щоб бути системою господарства вищої продуктивності, соціалізм неминуче виявляється системою нижчої продуктивності порівняно з іншими.

Значний внесок у розвиток теорії розподілу доходів як у вітчизняній, так і у світовій науці належить М. Туган-Барановському. Відповідно до його «соціальної теорії розподілу» заробітна плата визначається двома факторами: продуктивністю праці та згуртованістю робітничого класу.

Особливе місце в його теорії займає проблема кооперації. У роботі «Соціальні принципи кооперації» він розглядає історичну еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики різних держав та народів, узагальнює кооперативний досвід людства, робить чимало теоретичних висновків та припущень, що підтвердилися і на практиці.

Інтерес представляють висновки про перспективи розвитку суспільства. На думку вченого, роль стихійних, матеріальних чинників знижуватиметься, а психологічних, у міру розвитку суспільства, зростатиме.

Навіть побіжний огляд ідей М. Туган-Барановського дозволяє погодитися із твердженням видатного американського економіста Й. Шумпетера про те, що М. Туган-Барановський є найкращим слов'янським економістом, а його ім'я залишиться в історії світової економічної думки.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте розвиток економіки України кінця XIX – початку XX ст.
2. З якими іменами пов'язаний розвиток київської економічної школи? Які ідеї відображала їхня система знань?
3. Який внесок зробив І. Франко у розвиток економічної думки України кінця XIX – початку XX ст.?
4. Розкрийте «теорію соціалізму» М. Туган-Барановського.
5. Чому Й. Шумпетер називає М. Туган-Барановського найкращим слов'янським економістом?

Тема 9. Господарство та економічна думка у період державно-монополістичного розвитку суспільства (перша половина XX ст.)

Вивчивши цю тему, необхідно:

- усвідомити, що в період різкого погіршення економічного стану країн Заходу рекомендації неокласичної школи щодо виходу з кризи за допомогою лише ринкових методів виявилися неієздатними;
- з'ясувати сутність кейнсіанства та зміст основних теоретичних положень, на підставі яких були розроблені рекомендації для практики господарювання;

– виділити та зрозуміти, чому «теорія ефективного попиту» займає центральне місце в ученні Дж. М. Кейнса;

– після Другої світової війни теорія Дж. М. Кейнса набула подальшого розвитку відповідно до змінених умов, отримавши назву – неокейнсіанство.

Ключові слова: світова фінансово-економічна криза 1929–1933 рр., Велика депресія, «новий курс» Рузвельта, державне регулювання економіки, кейнсіанство, мікро- і макроекономіка, теорія «ефективного попиту», «інвестиційний мультиплікатор» Кейнса, неокейнсіанство, концепція акселератора.

Для засвоєння теми передбачається розгляд таких питань:

1. Особливості економічного розвитку найбільших індустріальних країн – Англії та США кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст.

2. Основні положення теорії Дж. М. Кейнса:

а) теорія «ефективного попиту» – центральна ідея економічних поглядів Дж. М. Кейнса;

б) інвестиційний мультиплікатор Дж. М. Кейнс.

3. Подальший розвиток економічної системи Дж. М. Кейнса. Неокейнсіанство.

1. Особливості економічного розвитку найбільших індустріальних країн Англії та США кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст.

Розглядаючи перше питання, необхідно звернути увагу, що кінець 20-х – початок 30-х рр. XX ст. в історії економіки та економічної думки – це час становлення та активного розвитку системи державного регулювання, час посилення втручання держави в економічні та соціальні відносини.

Зміна ролі держави була об'єктивно обумовлена тим економічним становищем, у якому перебували провідні країни капіталістичного світу. Так, наприкінці 20-х років XX ст. різко

погіршилося економічне становище Англії, економіка якої поринула у стан тривалого застою, різкого зниження темпів розвитку, хронічного безробіття. У особливо важкому становищі були такі галузі, як вугільна, бавовняна, суднобудівна. Внаслідок цього цілі райони Англії стали районами хронічної депресії та вимирання, загострилися економічні та соціальні протиріччя.

Проблеми, що виникли, не могли бути вирішені в межах неокласичної школи з її ідеєю про автоматичне саморегулювання економіки за допомогою ринку. За існуючих умов дедалі очевиднішою ставала ідея необхідності посилення як політичної, так й економічної ролі держави.

Тому не випадково один з учнів А. Маршалла, А. Пігу (1877–1959), підтримуючи основні положення неокласичної школи, все ж таки звернув увагу на нові явища, що виникли в суспільстві: поява монополій і негативні наслідки їхньої діяльності, пов'язані з загостренням екологічних проблем, з розграбуванням ресурсів, роздуванням цін, небажанням вкладати гроші в інфраструктуру, в соціальну сферу. На основі цього він робить висновок про необхідність держави відігравати активнішу роль у вирішенні як економічних, так і соціальних питань.

Але, незважаючи на висунуті ним ідеї, А. Пігу все ж вважав, що в кінцевому підсумку ринок через систему цін і конкуренцію відновить економічну рівновагу без втручання держави.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. охопила усі промислово розвинені країни. Безпрецедентний економічний спад у США повністю підтвердив неспроможність виходу з кризи за допомогою чисто ринкових методів згідно з рекомендаціями неокласичної школи. Час минав, а економіка США продовжувала перебувати у стані глибокого потрясіння. Велика депресія вразила всі галузі: промислове виробництво скоротилося на 46,2%, автомобілебудування – на 80%, сталеливарне виробництво – на 76%, видобуток нафти впав на 78%. Банкрутства зазнали 135 тисяч

промислових, торгових, фінансових фірм, 5760 банків, 1 млн фермерів. Безробіття, що почалося, набуло небувалих масштабів – 17 млн осіб (кожен третій).

Після перемоги на президентських виборах 1932 року Ф. Д. Рузвельт запропонував нову програму виходу з кризи під назвою «Новий курс». Ця програма спростовувала ліберальну доктрину та її ідею про ринок як автоматичний регулятор. Натомість було проголошено, що активне втручання держави в економічне життя є цілковито необхідним.

У роботах, що вийшли у 1933 році, «Теорія монополістичної конкуренції» Е. Чемберліна і «Економіка недосконалої конкуренції» Дж. Робінсон, акцентувалася увага на зміні механізму ціноутворення за наявності монополій, на виникненні нецінових форм конкуренції та новій ролі держави у суспільстві. Проте справжню революцію в економічній теорії здійснив Дж. М. Кейнс (1883–1946), з ім'ям якого пов'язане народження нового напрямку в економічній науці – кейнсіанства.

2. Основні положення теорії Дж. М. Кейнса:

а) теорія «ефективного попиту» – центральна ідея економічних поглядів Дж. М. Кейнса

Ідеї Дж. М. Кейнса знайшли своє відображення в його працях початку 30-х років, але найбільше значення мала опублікована ним у 1936 році «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей». Передусім у теорії Дж. М. Кейнса були закладені основи нового розділу політичної економії – макроекономіки. З цього часу економічна теорія стала поділятися на мікро- та макроекономіку. Центральне місце у поглядах Дж. М. Кейнса займала «теорія ефективного попиту».

Аналіз Дж. М. Кейнс починає з критики закону Ж.-Б. Сея, згідно з яким пропозиція породжує попит, між ними виникає рівновага, і економіка за допомогою ринку автоматично самоналаштовується. На противагу Ж. Б. Сею, Дж. М. Кейнс

стверджував, що навпаки, попит породжує пропозицію. Рівновага може встановлюватися тільки тоді, коли чинники, що впливають на неї, а саме – споживання та капіталовкладення, збігаються. Оскільки вони не завжди збігаються, рівновага порушується. При цьому визначальна роль належить споживанню, на яке величезний вплив мають зміни у реальних доходах населення. Тому приріст особистого споживання Дж. М. Кейнс вважав стійкою функцією приросту доходу.

$$\Delta C = f(\Delta Y),$$

де C – характеризує розміри споживання; Y – обсяг доходу.

Однак зі збільшенням доходу приріст споживання зменшується, що, на думку Дж. М. Кейнса, пов'язано з дією «основного психологічного закону», згідно з яким людина зі збільшенням доходу схильна більше заощаджувати і менше споживати. А оскільки це так, то відношення приросту споживання до приросту доходу є величиною, меншою за одиницю

$$\Delta C / (\Delta Y) < 1.$$

Таким чином, гальмами збільшення попиту виступають два фактори:

а) психологія споживача (схильність до споживання знижується);

б) зниження ефективності капіталовкладень внаслідок падіння норми прибутку, оскільки діє закон спадної продуктивності капіталу.

Оскільки інвестиції відіграють головну роль у розширенні платоспроможного попиту, Дж. М. Кейнс запропонував їх збільшувати, в зв'язку з чим рекомендував:

по-перше, знизити відсоток на кредит з метою збільшення капіталовкладень;

по-друге, збільшувати державні витрати на розширення закупівель і на збільшення капіталовкладень;

по-третє, підвищити ефективність капіталовкладень.

Зрештою, на думку Дж. М. Кейнса, такі заходи приведуть до розширення виробництва, створення додаткових робочих місць і, як наслідок, до скорочення безробіття. І якщо неокласики вважали, що рівень безробіття залежить від заробітної плати, то за Дж. М. Кейнсом він визначається динамікою ефективного попиту. Дж. М. Кейнс також заперечував тезу про те, що система автоматично налаштовується, усуваючи безробіття. На його думку, безробіття є елементом ринкової системи, а довгострокова рівновага в ринковій економіці можлива і при недостатній зайнятості.

б) «Інвестиційний мультиплікатор» Дж. М. Кейнса

Відповідно до цієї концепції, між приростом інвестицій і приростом національного доходу існує стійке співвідношення: кожна витрата на інвестиції перетворюється на первинні доходи, частина яких, витрачаючись на споживання, перетворюється на вторинні, третинні доходи. Одночасно з цим зростає виробництво і зайнятість.

Тривалість і ефект мультиплікатора, його величина, залежать від того, в якій пропорції дохід розподіляється на споживану і заощаджену частини. Так, чим більша частина доходу споживається, тим більшою буде тривалість мультиплікатора.

Отже, мультиплікатор є величиною, оберненою до граничної схильності до заощадження, тобто чим вища схильність до споживання і відповідно нижча до заощадження, тим більшим буде мультиплікатор.

Ці та інші теоретичні положення концепції Дж. М. Кейнса стали основою для розгляду місця і ролі держави в сучасному суспільстві, а саме – держава повинна втручатися в економіку, виконуючи низку регулюючих функцій.

Кейнсіанська модель економічного розвитку базується на системі державних фінансів: збільшення державних витрат, прогресивне зростання оподаткування, дефіцитний бюджет.

Таким чином, кейнсіанство – це система економічних поглядів, що займала провідні позиції в західній економічній думці в 30–60-х роках ХХ ст. та відіграла величезну роль у трансформації капіталістичної економічної системи, у формуванні в індустріально розвинених країнах сучасної змішаної економіки, що базується на взаємодії державного регулювання з ринковими механізмами.

Проблема державного регулювання економіки в умовах ринкового господарства, порушена в економічному вченні Дж. М. Кейнса, залишається актуальною й сьогодні.

3. Розвиток економічної системи Дж. М. Кейнс. Неокейнсіанство

У повоєнний період ринкова економіка, особливо в країнах, що постраждали від воєнних дій, переживала підйом, який супроводжувався зростанням цін. Цей підйом був вкрай нестійким і часто супроводжувався кризовими спадами. Ключовою особливістю розвитку кейнсіанства у цей період стало пристосування теорії Дж. М. Кейнса до нових економічних умов.

Неокейнсіанство – це модифіковане відповідно до змін у суспільстві кейнсіанство, що знайшло відображення у наступних напрямках:

1. До економічної системи Дж. М. Кейнса було внесено додаткові аспекти:

а) аналіз соціального відтворення проводився з урахуванням економічної динаміки (у Дж. М. Кейнса – у статиці);

б) концепцію мультиплікатора було розширено з урахуванням прискорення процесів – акселерації;

в) проблема економічного зростання розглядалася з урахуванням умов, що змінилися.

2. Спроба аналізувати нові проблеми за допомогою системного підходу.

Таким чином, погляди неокейнсіанців мали ширший характер, стосувалися як суто економічних питань, так і соціально-політичних.

Представниками неокейнсіанського напрямку в економічній науці стали О. Домар (1914–1997), Р. Харрод (1890–1978), Е. Г. Гансен (1887–1975), Дж. В. Робінсон (1903–1983) та ін.

Особливу увагу приділяють неокейнсіанці проблемам доходу, зайнятості, економічного зростання. Так, спираючись на думку Дж. М. Кейнса про роль сукупного попиту, вони зосередили увагу на тих факторах, які на нього впливають:

- а) попит на предмети споживання у приватному секторі (особистий попит);

- б) інвестиційний попит капіталістичних підприємств (виробничий попит);

- в) споживання державою частини національного доходу;

- г) позитивне, активне сальдо торговельного балансу.

Розподіл національного доходу, на їхню думку, є несправедливим, призводить до різкої соціальної диференціації та загострення протиріч у суспільстві. Тому держава та профспілки повинні обмежувати владу монополій, підняти заробітну плату. Зростання заробітної плати, у свою чергу, призведе до збільшення споживання, яке позитивно вплине на виробництво та зайнятість.

Неокейнсіанці, вирішуючи проблему економічного зростання, концепцію мультиплікатора Дж. М. Кейнса доповнили концепцією акселератора (прискорення).

Акселератор показує залежність приросту інвестицій від приросту доходу, що водночас впливає на інвестиції, тобто йдеться про зворотний зв'язок між зростанням доходів та зростанням інвестицій

$$\Delta I = f(\Delta Y) a,$$

де I – обсяг інвестицій, Y – обсяг доходу; a – коефіцієнт акселерації.

На основі взаємозв'язку між мультиплікатором та акселератором неокейнсіанці розробили схему безперебійного динамічного зростання економіки, зробивши такі висновки:

1. Система вільного підприємництва може функціонувати без труднощів лише тоді, коли прибутки постійно зростають прискореними темпами.

2. Навіть незначне відхилення від гарантованої норми зростання (частка заощаджень у національному доході) призводить до порушення рівноваги.

3. Постійне зростання можливе лише за втручання держави та її відповідної бюджетної політики.

Отже, неокейнсіанство – це не що інше, як кейнсіанство, хоч і модифіковане.

Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте стан економіки найбільших індустріальних країн, насамперед Англії та США, кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст.

2. Коли і чому виникло кейнсіанство?

3. У чому є сутність «принципу ефективного попиту»?

4. Розкрийте зміст «психологічного закону» Дж. М. Кейнс?

5. У чому суть мультиплікатора інвестицій Дж. М. Кейнса.

6. Неокейнсіанство та його характерні риси.

7. Чому ідеї Дж. М. Кейнса і сьогодні не втратили своєї актуальності?

Тема 10. Розвиток національних економік країн європейської цивілізації у системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.)

Вивчення цієї теми дозволить зрозуміти, що:

у 70-х роках XX ст. зв'язки з НТР і умовами господарювання, що змінилися, кейнсіанська теорія та її практичні рекомендації стали суперечити дійсності, тому відбулося відродження ліберальних ідей у контексті відстоювання концепції природного порядку, підтримання вільної торгівлі й обмеження ролі державної влади. Сформувався неолібералізм.

При вивченні цієї теми необхідно розкрити причини відродження неокласичного напрямку з ідеєю ринкового саморегулювання, зрозуміти, що ідеї неолібералів були прийняті на озброєння в практиці господарювання більшістю розвинених країн у 70–80-ті роки XX ст., насамперед США та Великобританією.

Ключові слова: економічний лібералізм, інтернаціоналізація виробництва, економічна свобода, механізм ринку, вільна конкуренція, неолібералізм, «загальний порядок», соціально-ринкове господарство, принцип «соціальної компенсації», концепція спонтанного порядку, ринок, господарство, державний контроль економіки.

Для засвоєння теми передбачається розгляд таких питань:

1. Історичні причини відродження неокласичного напрямку. Лібералізм та неолібералізм.
2. Роль і місце держави у теоріях неолібералів.
3. Монетаризм: причини виникнення та сутність:
 - а) методологічні засади монетаризму;
 - б) теорія та практика сучасного монетаризму.

1. Історичні причини відродження неокласичного напрямку. Лібералізм та неолібералізм

У 70-х роках XX ст. кейнсіанська (неокейнсіанська) теорія та її практичні рекомендації: стратегія державного регулювання, спрямована на управління попитом, перестали відповідати новим умовам, породженим НТР:

- виникла проблема забезпечення економіки ресурсами, внаслідок чого центр протиріч змістився з умов реалізації на умови виробництва (тобто з попиту на пропозицію);
- інтернаціоналізація виробництва (посилення економічного взаємозв'язку між державами) збільшувала роль ринкових стимулів у розвитку виробництва, посилювала відкритість економіки;
- державний апарат, що розрісся (цьому сприяла сама модель розвитку, при якій держава відігравала дуже активну роль), став гальмуючим фактором ефективного функціонування економіки.

Внаслідок цього посилилася нестабільність виробництва, знизилися темпи зростання продуктивності праці, зростала інфляція. А розбухлі соціальні програми вплинули на норму особистих заощаджень і на виробниче накопичення.

У цих умовах стало очевидним, що, по-перше, кейнсіанська макроекономічна модель зазнала кризи, втрачала свої позиції і як теорія, і як основа для вироблення економічної політики. По-друге, історичні умови, що змінилися, дозволили вийти на передній план школам, в основі яких лежали ідеї свободи підприємництва, ідеї ринкового саморегулювання економіки за дуже обмеженого втручання держави в економіку та соціальні процеси. Це були ідеї лібералізму і неолібералізму.

Основний зміст положень економічного лібералізму полягає у наявності взаємозв'язку між рівнем економічної ефективності суспільства, приватною власністю та індивідуальною свободою; неправомірності порушення чужої свободи, у тому числі економічної, яка, на думку лібералів, виступає головною та

необхідною умовою економічного зростання. Стабільний розвиток суспільства досягається за допомогою дії механізму ринку та вільної конкуренції. Державне втручання в економіку при цьому має бути обмежене, зведене до мінімуму.

Таким чином, неолібералізм – це напрям у економічній науці та практиці управління господарством, прихильники якого відстоюють принцип саморегулювання економіки, вільної від зайвої її регламентації з боку держави.

Слід зазначити, що ідеї індивідуальної свободи пов'язують неолібералізм з класичним лібералізмом, проте між ними є деякі відмінності:

- неоліберали, на відміну від своїх попередників, аналізують економічні процеси з позицій не тільки мікро-, а й макроекономіки;
- неоліберали заперечують не проти втручання держави взагалі, а проти надмірного її втручання.

На основі вищенаведеного неоліберали роблять висновок про те, що держава має створювати загальні умови ведення ринкового господарства та забезпечувати всі умови для підтримки конкуренції, а там, де це неможливо – здійснювати контроль. Саме в цьому полягає його основна роль.

2. Роль і місце держави у теоріях неолібералів

При розгляді цього питання слід зазначити, що загальної концепції про економічну роль держави у неолібералів не існує. Як правило, переважає три напрями (школи):

- фрайбурзька – з її представниками В. Ойкеном, Л. Ерхардом, А. Мюллер-Армаком;
- лондонська – на чолі з Фрідріхом фон Гайском;
- чиказька – очолювана з Мілтоном Фрідманом.

Фрайбурзька школа посідала особливе місце серед вищеназваних шкіл. Її представниками було розроблено вчення про конкуренцію («про лад конкуренції») і концепцію під назвою «соціально-ринкове господарство».

У вченні про конкуренцію центральне місце відводилося створенню умов вільної конкуренції. Крім того, основними принципами цієї концепції стали:

- недоторканність приватної власності;
- стабільність грошового обігу та національної валюти;
- відкриті ринки, свобода угод (крім тих, що обмежують конкуренцію);
- постійність економічної політики.

Визнаючи ринковий тип господарювання кращим, В. Ойкен не заперечував роль держави, не зводив його до нуля. На його думку, держава має підтримувати «загальний порядок», який сам собою виникнути не може (*ordnung* – з німецької означає порядок, тому їх називають ще й ордолібералами). «Загальний порядок» включає:

- підтримку вільної конкуренції, яка забезпечить ефективність роботи ринку;
- наявність вільних цін як регулюючого інструменту, інформатора та важеля перерозподілу ресурсів між галузями;
- існування проблем, які можуть бути вирішені тільки державою, як-от: стабільність грошової системи; вільний доступ до ринків; гарантія приватної власності, сталість та послідовність державної політики.

Однак з об'єктивних причин ідеї неолібералів не могли бути повністю реалізовані. Щоб заповнити прогалини в теорії про лад конкуренції, у межах фрайбурзької школи виокремився напрям, який досліджував теорію соціального ринкового господарства.

Термін вперше з'явився у 1947 році у роботі А. Мюллера-Армака «Регулювання економіки та ринкове господарство». Держава, на думку автора, повинна приділяти увагу не антимонопольній політиці та підтримці вільної конкуренції, а питанням соціальної політики та соціальної справедливості. Тобто в основу цієї моделі було покладено принцип активної соціальної політики – політики соціальної компенсації.

Інструментами реалізації цієї моделі стали:

- політика прогресивного оподаткування з подальшим перерозподілом зібраних коштів на користь осіб з низькими доходами;
- розвиток системи соціального страхування;
- демократизація акціонерного капіталу, стимулювання державою особистих заощаджень під гаслом «Власність всім, добробут всім!».

Ця модель розвитку була успішно реалізована на практиці у ФРН канцлером Л. Ерхардом після Другої світової війни.

У цьому ж питанні слід розглянути економічні погляди ще одного з найяскравіших представників неоліберального напрямку – Ф. Гайєка (1899–1992). Австрійський економіст і соціолог був прихильником максимальної економічної свободи, яку розумів насамперед як індивідуальну свободу, можливість автономно розпоряджатися всіма ресурсами, не обмежуючи індивідуальну свободу інших. Найважливішою гарантією свободи Ф. Гайєк вважав систему приватної власності. Ринок він розглядає не як винахід людини, не як механізм справедливого та оптимального розподілу ресурсів, а як спонтанний економічний порядок, який не є результатом свідомої діяльності. Це порядок, що ґрунтується на індивідуальній ініціативі, на конкуренції, що передбачає використання всіх знань та умінь в умовах індивідуальної свободи. Водночас вчений робить чітке розмежування між поняттями «ринок» та «господарство». Господарство, на його думку, передбачає свідоме використання громадських ресурсів та провадження економічної діяльності за єдиним планом відповідно до єдиних цілей. Ринок просто поєднує конкуруючі цілі, але, при цьому, не дає гарантії того, які з цих цілей будуть досягнуті насамперед. Його найважливішою функцією є поширення інформації через ціни. При отриманні цінових сигналів, поведінка суб'єктів змінюється і система самоналаштовується, саморегулюється.

Як і інші представники цього напрямку, Ф. Гайєк виступав проти державного контролю, за скорочення економічних функцій держави. Держава повинна розробляти законодавчі акти, які сприятимуть функціонуванню конкурентного ринку. Особливо негативно він ставився до надмірного використання державою грошей, оскільки це, вважав він, призводить до зростання бюджетного дефіциту.

Серед неоліберального напрямку в історії економічної думки особливе місце займає монетаризм.

3. Монетаризм: причини виникнення та сутність

У першій частині третього питання теми слід розглянути історико-економічну ситуацію, за якої відбулося швидке поширення монетаризму як однієї з впливових течій у сучасній економічній науці.

У 70-х роках ХХ ст. найбільш гострою проблемою стала проблема інфляції. У країнах Заходу різко зросли ціни товари першої необхідності загалом більше ніж на 10%. Особливо небезпечним виявилось підвищення цін на паливо та сировину, оскільки країни-експортери нафти (ОПЕК) підняли ціни вчетверо. Інфляція наростала при одночасному падінні виробництва, поглибленні структурних диспропорцій, зростанні безробіття та рівня цін, тобто йшлося про «стагфляцію». Промислове виробництво, наприклад, загалом упало на 13%, значно скорочувався торговий обіг. У більшості індустриальних країн утворилися та стали носити хронічний характер бюджетні дефіцити та дефіцити платіжних балансів. Старі галузі, які споживали багато енергії, втрачали конкурентоспроможність, потребували фінансової підтримки.

За такого становища державні витрати на утримання апарату не лише не скорочувалися, а навпаки збільшувалися. Очевидно, що в цих умовах рекомендації кейнсіанців про збільшення бюджетних видатків та державну підтримку виявились непридатними. Виникли

проблеми, що не могли бути вирішені в межах економічної теорії Кейнса.

Серед багатьох пропозицій щодо виходу економіки з кризи найбільшу увагу привернули рекомендації монетаристів на чолі з М. Фрідманом (1912– 2006) – так звана чиказька школа. Саме її представники у 70–80-ті рр. XX ст. мали найбільший вплив на формування економічної політики західних країн.

У чому сутність монетаризму? Монетаризм (англ. monetary – грошовий, валютний) – це наука про гроші та їх визначальну роль у процесі відтворення, що розглядає специфічний підхід до регулювання економіки переважно за допомогою кредитно-грошових інструментів. Тому не випадково для монетаристів стабільність грошей має виключне значення для нормального функціонування економіки. Позиція ґрунтується на таких засадах:

- по-перше, зміни у кредитно-грошовій сфері мають вирішальне значення для впливу загальної економічної ситуації;
- по-друге, провідна роль центрального банку, який повинен підтримувати стійкість грошової маси.

Відхід від цих постулатів, на думку монетаристів, якраз і призводить до негативних наслідків, що є результатом невідповідності між грошовою масою, що перебуває в обігу, і темпами зростання ВВП. Звідси і головний теоретичний висновок: держава практично не повинна втручатися в економіку. Її завдання – підтримання стабільних темпів зростання грошової маси на рівні 3–5%, оскільки ВВП протягом тривалого часу теж в середньому зростає на 3–5%. Ринок же залишається саморегульованою системою з його незмінними основами: вільною конкуренцією та вільним ціноутворенням як умовами досягнення економічної рівноваги. Що ж стосується економічної політики, то вимоги монетаристів виглядають наступним чином: максимальне скорочення витрат держави, особливо на соціальні потреби,

оскільки ці витрати призводять до надлишку грошей в обігу, а отже до інфляції.

Методологічні принципи монетаризму

Методологічні принципи монетаризму в загальному мають такий вигляд:

1. Визнання стійкості ринкового господарства завдяки властивій йому внутрішній тенденції, яка забезпечується механізмами конкуренції та свободи ціноутворення. Диспропорції є результатом втручання держави та допущених нею помилок.

2. Основними інструментами, які впливають на економіку, є грошові, тобто монетаристи відзначають значущість грошово-кредитної політики. Саме гроші через фінансову політику впливають на ціни, попит, витрати, обсяг та структуру виробництва. Зрештою, за М. Фрідманом, між темпами зростання грошової маси та динамікою ВВП існує тісна кореляція: прискорення або уповільнення темпів зростання грошової маси здійснює вплив на розвиток ділової активності, прояв циклічних коливань виробництва та на рівновагу в економіці. Нагадаємо, що кейнсіанці ставили на перше місце бюджетну політику.

3. Наслідки коливань грошової маси позначаються на основних економічних показниках лише через деякий час, тому регулювання повинно орієнтуватися не на поточні, а на довгострокові завдання.

4. Оскільки ринок передбачає взаємозацікавленість економічних суб'єктів, важливо вивчати поведінку людей, створюючи умови для їх активної діяльності та реалізації особистої ініціативи.

Теорія та практика сучасного монетаризму

У своїх основних ідеях монетаризм спирається на кількісну теорію грошей, яку свого часу висунув американський економіст І. Фішер (1867–1947). У роботі «Купівельна сила грошей» (1911) він вивів знамените рівняння обміну:

$$MV = PQ,$$

де M – кількість грошей;
 V – швидкість обігу грошей;
 P – рівень цін;
 Q – обсяги виробництва.

Ліва частина рівняння (MV) показує кількість грошей, сплачених для придбання товарів у різних угодах, що є відображенням сукупної пропозиції грошей. Права частина (PQ) показує кількість реалізованих на ринку товарів і представляє сукупний попит на гроші.

Це рівняння представляє собою рівність, де рівень цін прямо пропорційний кількості грошей і швидкості їх обігу та обернено пропорційний обсягу торгівлі.

Спираючись на рівняння І. Фішера, монетаристи, зокрема М. Фрідман, наголошують на взаємозв'язку між грошовим фактором і номінальним ВВП. Вони стверджують, що динаміка ВВП слідує безпосередньо за динамікою грошей (хоча й з певним запізненням). Але оскільки добуток PQ є нічим іншим, як ВВП, то рівняння $MV = PQ$ можна як $M = ВВП/V$. Оскільки в короткостроковому періоді швидкість обігу грошей (V) не змінюється, то формулу можна записати як $M = ВВП$. Отже, концепція М. Фрідмана спирається на кількісну теорію грошей, згідно з якою між кількістю грошей, що перебувають у обігу та рівнем цін, існує прямий зв'язок. Якщо зростає, скажімо, грошова маса – зростають ціни, і навпаки.

Таким чином М. Фрідман сформулював «грошове правило», суть якого полягає в наступному: завданням держави є підтримка обґрунтованого приросту грошової маси в обігу в межах 3–5%, оскільки, як уже говорилося вище, ВВП протягом тривалого часу в середньому зростає щорічно на 3–5%. Цей приріст повинен

відображати два фактори – рівень очікуваної інфляції та середньорічний приріст обсягу ВВП. Ці рекомендації пов'язані безпосередньо з існуючою проблемою запізнення. Вже І. Фішер зазначав, що наслідки кредитно-грошової політики держави проявляються із затримкою. Тому М. Фрідман виступив за обмеження надмірної свободи дій центрального банку та запропонував правило нарощування грошової маси невеликими та порівняно рівними за роками порціями.

Загальний висновок монетаристів – гроші є головною сферою, що визначає рух виробництва, його розвиток. Контроль за грошовим обігом має здійснювати держава – і саме у цьому полягає її регулююча роль.

До інструментів макроекономічного регулювання монетаристів належать наступні заходи:

1. Операції на відкритому ринку повинні проводитися центральним банком (ЦБ), який шляхом купівлі або продажу цінних паперів може або збільшувати, або зменшувати їх кількість. Таким чином, він здійснює або вливання резервів у кредитну систему держави, або їх вилучення.

2. Політика облікової ставки, згідно з якою ЦБ надає кредити комерційним банкам, виступаючи як кредитор. Так, якщо облікова ставка низька – кредити стають дешевими і доступними для багатьох. Кількість грошей в обігу при цьому збільшується, і навпаки – якщо облікова ставка висока, кредити стають дорогими, і кількість грошей в обігу скорочується. Використовуючи політику облікової ставки, ЦБ здійснює таргетування інфляції. Це принцип, згідно з яким, у разі, коли зростання цін випереджає запланований рівень, процентні ставки ЦБ піднімаються.

3. Зміна норми обов'язкових резервів. Якщо норма обов'язкових резервів збільшується – грошова пропозиція зменшується, коли ж норма обов'язкових резервів зменшується – грошова пропозиція збільшується.

Слід зазначити, що монетаризм був прийнятий як основа фінансової політики більшості західних країн у 70-80-х роках минулого століття, особливо в США та Великій Британії («рейганоміка», «тетчеризм»). Щоправда, результати політики монетаризму, що проводиться названими країнами, неоднозначні. Було здійснено спробу впровадження принципів монетаризму і в економічній політиці України в середині 90-х років за рекомендаціями Міжнародного валютного фонду, однак вона не принесла очікуваних результатів, що було зумовлено певними об'єктивними і суб'єктивними факторами: відсутністю ринкової інфраструктури, недосконалим законодавчим регулюванням, кризовими явищами в економіці, розривом економічних зв'язків із сусідніми країнами тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть причини відродження неокласичного спрямування.
2. Які загальні та відмінні риси лібералізму та неолібералізму?
3. Розкрийте зміст вчення про конкуренцію («про лад конкуренції»).
4. У чому є сутність теорії соціального ринкового господарства?
5. Неолібералістські погляди Ф. Гайска. Поясніть сенс концепції спонтанного порядку.
6. Яке значення неоліберальних теорій для розвитку економіки?
7. У якій історико-економічній ситуації відбувається зародження монетаризму?
8. Розкрийте суть монетаризму. Що включають методологічні принципи монетаризму?
9. У чому полягає «грошове правило» М. Фрідмана?
10. Які інструменти регулювання грошової маси в обігу пропонують монетаристи?

Тема 11. Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX – початок XXI ст.)

Вивчаючи цю тему, необхідно усвідомити, що:

- провідними напрямками економічної думки етапу інформаційно-технологічної революції є інституціоналізм та неоінституціоналізм;
- найважливішою визначальною ознакою інституціоналізму вважається критичне ставлення до неокласичної теорії ринкової рівноваги, згідно з якою саме ринок і є найефективнішим методом господарювання. Заперечуючи це, інституціоналісти стверджують, що ринок із універсального координатора перетворюється на один із інститутів, що відображають еволюцію економічної системи;
- еволюція економічної системи є складним процесом, що переріс можливості «одновимірного» ринку;
- сьогодні неоінституціоналізм залишається впливовою теорією, а його ідеї обов'язково входять у стратегію соціально-економічного розвитку всіх розвинених країн.

Ключові слова: інституціоналізм, неоінституціоналізм, колективні інститути, соціальний контроль, технологічний детермінізм, технократія, теорія угод, загальний добробут, емпіризм, неокапіталізм, колективний капіталізм, техноструктура, конвергенція, постіндустріальне суспільство, суспільство знань, інформаційне суспільство.

Для засвоєння теми передбачається розгляд таких питань:

1. Історичні передумови виникнення інституціоналізму та його сутність.
2. Основні положення теорії представників раннього інституціоналізму:
 - а) Т. Веблен – основоположник американського інституціоналізму;

- б) соціально-правовий напрям теорії інституціоналізму.
Дж. Р. Коммонс;
в) В. Мітчелл – представник емпіричного спрямування.
3. Особливості інституціоналізму в післявоєнний період і зараз. Неоінституціоналізм.
- а) індикативне планування як засіб реалізації ідеї соціального контролю. Ф. Перру;
б) еволюція інституціоналізму. Г. Мінз;
в) технократичні ідеї Дж. К. Гелбрейта;
г) Р. Гейлбронер та її «сценарії майбутнього».
4. Економічна ідея етапу інформаційно-технологічної революції.

1. Історичні передумови виникнення інституціоналізму та його сутність

Розкриваючи перше питання, необхідно пам'ятати, що економічна теорія нерозривно пов'язана з історією економіки.

У зв'язку з цим слід зазначити, що кінець XIX – початок XX ст. характеризувались переростанням домонополістичного капіталізму в монополістичний. Уявлення в суспільстві та науці про капіталізм як гармонійний лад, в межах якого досягається рівновага у виробництві та розподілі, ліквідується нерівність, безробіття та інші очевидні недоліки, було спростовано самою реальністю: кризи повторювалися, рівноваги не спостерігалося, безробіття стало хронічним, поглиблювалося соціальне розшарування.

У таких умовах існуючі економічні теорії про капіталізм як про найсправедливіший лад виглядали неспроможними та абсурдними.

Тому не випадково, що саме у цей час з'явилися науковці, які виступили з критикою основних положень класичної політичної економії: Т. Веблен, Дж. Коммонс, В. Мітчелл, В. Гамільтон. Саме вони й представляли новий напрямок у економічній науці –

інституціоналізм. Сам термін «інституціоналізм» походить від слова «інституція» (звичай, порядок, закріплений у вигляді закону або затвердження), автором якого став В. Гамільтон. Йшлося про різні об'єднання громадян (родина, партія, профспілка, держава, право), роль яких у суспільстві, на їхню думку, постійно зростала. Теорії індивідуалізму вони протиставляли теорію колективних дій та колективних інститутів – корпорацій, профспілок, політичних партій.

Школа інституціоналізму одна з перших відчула стан глухого кута в теорії науки і практики господарювання і зробила спробу знайти з неї вихід. До її заслуг слід зарахувати:

- вивчення явищ у розвитку, динаміці, історичній послідовності на противагу статистичному підходу класиків;
- критику звуження предмета політичної економії та обмеження його вивченням суто ринкових відносин;
- заперечення суб'єктивного підходу меркантилістів при визначенні ними вартості та ціни;
- визнання дискредитуючими основних принципів неокласичної теорії – гармонії інтересів та саморегулювання економіки;
- викриття недоліків, що властиві економічній системі капіталізму, заклик до запровадження соціального контролю та регулюючих заходів із боку держави за діяльністю монополій.

Слід зазначити, що немає закінченої, єдиної доктрини, спільної для всіх представників інституціоналізму. Водночас їх об'єднують загальні принципи дослідження. Теоретичну основу становить розширене трактування предмета політичної економії, спостерігається прагнення створити економічну теорію на базі застосування комплексу наук, у тому числі соціології та психології. Визначальною є ідея синтезу економічного та соціального аналізу – так званий міждисциплінарний підхід. Причому, економічні відносини інституціоналісти не вважають базовими, а

визначальними вважають правові, психологічні та надбудовні. Ключовими вимогами цієї школи є необхідність запровадження соціального контролю за діяльністю монополій, використання державою регулюючих заходів, про що йшлося вище.

Однак необхідно розмежовувати програмні вимоги інституціоналістів, пов'язані з критикою застарілих концепцій, що містили багато в чому розумні пропозиції, та реалізацію цих вимог у межах їхньої власної теорії. Позитивна сторона їхньої теорії все ж була слабшою не тільки від справедливої критики застарілих поглядів, але й від сучасного їм капіталістичного суспільства.

Такі історичні передумови виникнення інституціоналізму та його сутність.

2. Основні положення теорії представників раннього інституціоналізму

Друге питання присвячено розгляду основних теоретичних положень представників раннього інституціоналізму, серед яких можна виділити Т. Веблена, Дж. Р. Коммонса та В. Мітчелла.

а) Т. Веблен – основоположник американського інституціоналізму

Відомий економіст і соціолог Т. Веблен (1857–1929) насамперед започаткував новий методологічний принцип – технологічний детермінізм, згідно з яким в основі соціально-економічних явищ та їх динаміки лежать зміни в технології. Саме такий підхід був застосований до аналізу економічних явищ, і на підставі якого було передбачено панування у майбутньому суспільно-соціального прошарку – технократії.

Одним із перших Т. Веблен доводив неспроможність концепцій конкурентної економіки, обґрунтовував необхідність соціального контролю над господарською діяльністю (до речі, слід зауважити, що ідея соціального контролю пронизувала всі різновиди інституціоналізму). У своїх роботах «Теорія бездіяльного класу», «Теорія ділового підприємництва» він стверджував, що

капіталістична економіка не може розвиватися безкризово, а економічна рівновага та гармонійність є фікцією. Критична спрямованість, яка загалом властива його теорії, особливо виявилася у роботі «Теорія бездіяльного класу». Крім ледарства пануючого класу, він засуджував його надмірне споживання, паразитизм «як його невід'ємну властивість». У «Нарисах сучасної мінливої системи» Т. Веблен критикував звуження предмету політичної економії, що зводився до вивчення тільки ринку. Предметом, стверджував він, є всі аспекти людської діяльності, інакше політична економія при такому підході перетвориться на «науку про багатство» у вузькому «грошовому сенсі». Він критикував поширену модель господарювання, коли центральною фігурою є ізольований індивід, керований лише принципом вигоди. Основними чинниками, що впливають на дії такого індивіда, Т. Веблен вважав інстинкти, як-от: «майстерність», «батьківський», «бездоганної цікавості», «войовничий», «егоїстичний» (стяжательство). Як бачимо, автор прагнув економічні відносини поведінки індивідів вивести із суспільної психології, звичок та звичаїв.

І, насамкінець, найважливішою частиною теорії Т. Веблена, як зазначалося вище, є його технократична концепція, за якою з розвитком капіталізму головним чинником соціально-економічного розвитку стає техніка, тому рушійною силою у суспільстві стає інженерно-технічна інтелігенція. Отже, він робить висновок, що у суспільстві встановиться «новий порядок», де влада буде передана «раді техніків», виробництво звільниться від влади бізнесу і функціонуватиме на благо всім членам суспільства.

Слід зазначити, що соціальний образ Т. Веблена важко визначити однозначно, його позиція двояка, в ній переважає критика. Що ж стосується технократичного сценарію майбутнього, то, як показала практика, він виявився утопічним.

*б) Соціально-правовий напрям інституціоналізму.
Дж. Р. Коммонс*

В умовах загострення класової боротьби, зростання безробіття, поглиблення кризи зв'язок між економічними та соціальними умовами був очевидним. Невипадково найбільш характерним у працях Дж. Р. Коммонса (1862–1945) було прагнення простежити взаємозв'язок економічного та соціального. Він вивчав історію утворення профспілок, різних об'єднань, аналізував роль колективних інститутів щодо їх впливу на економіку, тому дослідження Дж. Р. Коммонса безумовно мали позитивний характер. Щоправда, вирішальну роль він відводив не економічним відносинам, а правовим. І саме такий підхід пронизує його теоретичні погляди. Крім того, відводячи визначальну роль правових відносин, він розробив так звану теорію угод, стверджуючи, що всі процеси, що відбуваються в суспільстві, зводяться до юридичних відносин, за допомогою яких можна усунути конфлікти.

Як і іншим представникам інституціоналізму, йому властиве перебільшення психологічного чинника, що чітко простежується при трактуванні ним вартості. Так, у роботі «Економіка колективних дій» Дж. Р. Коммонс стверджував, що вартість визначається угодою та переговорами. Фактично він унікав з'ясування об'єктивної основи вартості, використовуючи термін «розумна вартість», підтверджуючи цим суб'єктивний характер походження вартості. Фактично його можна назвати автором психологічної теорії вартості.

З погляду практичних рекомендацій, основна теза Дж. Р. Коммонса полягає у необхідності посилення ролі держави з метою пом'якшення соціально-економічних протиріч. Основний наголос робився на юридичний бік, на вдосконалення правових відносин. Виходячи з цієї позиції, він пропонував створити уряд, який захищає і робітників, і капіталістів. Ці ідеї стали основою теорії держави загального добробуту.

в) В. Мітчелл – представник емпіричного напрямку

Нагадаємо, що емпіризм – це визнання досвіду, як головного засобу пізнання, при зменшенні ролі логічного пізнання та теоретичного узагальнення.

Найбільше відображення прагматична орієнтація інституціоналізму знайшла у роботах американського економіста В. Мітчелла (1874–1948). Безпосереднє завдання вчених-економістів він вбачав у розробці практичних рекомендацій та варіантів втручання держави в економіку.

Теоретично, як і Т. Веблен, він широко трактував предмет і завдання політичної економії, багато економічних питань розглядав у зв'язку з соціологічними проблемами, досліджував економічну поведінку людей, виявляв різноманітні психологічні мотиви, підкреслюючи їхню дуже активну роль.

Особливе місце в теорії В. Мітчелла займала проблема грошового обігу і роботи його інститутів. На думку вченого, гроші відіграють самостійну роль, є основним двигуном економічної діяльності. Тогочасне суспільство він називав «грошовою цивілізацією», де визначальною рисою є «виробництво та витрачання грошей». У книзі «Відсталість у мистецтві робити гроші» В. Мітчелл, як і Т. Веблен, критикує паразитичне споживання класу капіталістів, зацікавлених лише в отриманні прибутків та грошей.

Відомий В. Мітчелл і як фахівець у галузі теорії економічних циклів. Його робота «Економічні цикли» багато разів перевидавалася. Аналізуючи причини економічних циклів та їх характер, він стверджував, що економічні цикли мають не випадковий характер.

Застосовуючи описово-статистичний метод і вивчаючи актуальні проблеми, які виникли в нових умовах монополістичного капіталізму, він намагався реалізувати свої висновки на практиці. Саме В. Мітчелл створив Національне бюро економічних

досліджень, яким керував впродовж 25 років. Бюро займалося економіко-статистичними дослідженнями в галузі обчислення національного доходу та фінансового становища споживачів. Крім того, при Гарвардському університеті він заснував Комітет економічних досліджень, на базі якого сформувалася школа кон'юнктурознавства. Пізніше він розробив так званий гарвардський барометр, обчислення якого відбувалося на основі середніх величин – індексів спекуляції, бізнесу та грошового ринку. І нарешті, під час реалізації «нового курсу» президента США Рузвельта В. Мітчелл взяв участь у створенні Ради національних ресурсів США. Пропонуючи конкретні варіанти державного втручання, він висловив чимало рекомендацій, зокрема про необхідність прогнозування та планування економічного розвитку, про антикризове регулювання, про запровадження державного страхування, про необхідність коригування грошового обігу, про різні варіанти соціального контролю.

Насамкінець, слід зауважити, що ідеї ранніх інституціоналістів широко використовувалися, і надалі отримали свій розвиток, модифікуючись у роботах представників пізнього інституціоналізму: А. Берлі, Г. Мінза, Дж. К. Гелбрейта, С. Чейза, Р. Гейлбронера.

3. Особливості інституціоналізму в післявоєнний період і зараз. Неоінституціоналізм

а) Індикативне планування як засіб реалізації ідеї «соціального контролю». Ф. Перру

Внаслідок економічної кризи 1929–1933 рр. та подальшої депресії (падіння промислового виробництва в США було понад 45%, у Німеччині – 41%, у Франції – 32%; кількість безробітних лише в розвинених країнах становила 30 млн осіб), ідея інституціоналізму про необхідність соціального контролю над поточними процесами, про зміну ролі держави стала очевидною і фактично була легалізована.

За певних обставин інституційно-соціологічний напрям набув популярності у Франції. Дуже важливо, що висунуті представниками французької школи рекомендації були використані практично. Йшлося про впровадження у практику господарювання індикативного планування та політики дирижизму. Так, в країні був створений значний державний сектор, чому сприяла націоналізація чотирьох найбільших банків із 60% всіх банківських активів. У власність держави перейшла також найбільша автомобільна компанія «Рено». У 1946 р. прийнято декрет створення Генерального комісаріату планування. Один із прихильників інституційно-соціологічного спрямування Ф. Перру висловив ідеї, які були використані при розробці принципів індикативного планування. Ним же у 1948 році було видано журнал прагматичної орієнтації «Прикладна економіка». Сама теорія, на його думку, в нових умовах не повинна обмежуватися вивченням лише ринкового механізму господарювання, оскільки він уже не виконує роль регулятора виробництва, цін та доходів.

Нагадаємо, що ідея втручання держави в економіку з метою її регулювання та ідея соціального контролю виникли в межах раннього інституціоналізму. І якщо в умовах (кінця XIX ст.) вона виглядала як зазіхання на основу основ – вільне підприємництво, то вже у 30-х роках XX ст. стало очевидним, що ринковий механізм як єдиний координатор господарської діяльності перестав виконувати регулюючу роль, а мотив прибутку не завжди був визначальним стимулом для розвитку певних видів економічної діяльності внаслідок низької рентабельності та тривалої окупності інвестицій (наука, соціальна сфера, галузі виробництва, що вимагають величезних витрат капіталу, що набагато перевищують можливості навіть найбільших монополій). Необхідність посилення ролі держави стала очевидною.

б) Еволюція інституціоналізму. Г. Мінз

У 50–60-х рр. XX століття у працях відомих економістів, зокрема А. Берлі та Дж. М. Кларка, простежується еволюція інституціоналізму. Основна ідея, якої вони стали дотримуватися, була зафіксована в тезі про те, що в процесі трансформації капіталізм втратив свою експлуататорську сутність і перетворився на «неокапіталізм». Держава при цьому набула надкласового характеру, основним завданням якої стала побудова безкласового суспільства, суспільства соціальної справедливості. Про це свідчать навіть назви самих робіт: «Економічні інститути та добробут людей» (Д. М. Кларк), «Влада без власності» (А. Берлі) та ін.

Але найяскравіше еволюція поглядів представників інституціоналізму простежується роботах Г. Мінза (1896–1982). Так, якщо спочатку (у 30-ті рр. XX ст.), він, як і Т. Веблен, критикує діяльність великих корпорацій, які думають тільки про прибуток, то в 1962 р. в роботі «Корпоративна революція в Америці» він заявляє про рішучу підтримку великого бізнесу, проголошує настання епохи колективного капіталізму, який прийшов змінити приватному капіталізму. Від нещадної критики капіталізму до його вихвалання – така еволюція поглядів Г. Мінза. Як власне й інші представники цього напрямку (А. Берлі, Д. М. Кларк, Р. Тагвелл та ін.) він, зрештою, приєднався до концепції соціально-ринкового господарства.

в) Технократичні ідеї Дж. К. Гелбрейта

Подальшого розвитку зазнала й одна з основних концепцій раннього інституціоналізму – технологічний детермінізм, що безумовно пов'язаний з підвищенням значення техніки, посиленням ролі науково-технічної інтелігенції, що було викликано науково-технічною революцією. Саме в цей період (60-ті роки XX ст.) створюються різні сценарії, прогнози майбутнього розвитку суспільства, особливо в США.

Найбільш видатним представником сучасного інституціоналізму є американський вчений і громадський діяч

Дж. К. Гелбрейт (1908–2006), автор багатьох робіт, як-от: «Суспільство достатку», «Нове індустріальне суспільство», «Століття невпевненості» та ін.

Основна ідея, що пронизує всі його праці, – це трансформація капіталізму в нове індустріальне суспільство, яке виникає внаслідок еволюції техніки як безпосереднього та головного джерела його розвитку. Саме вона (техніка) безпосередньо визначає усі найважливіші соціально-економічні процеси. «Техніка – ось що визначає вигляд економічного суспільства», – виголошує Дж. К. Гелбрейт.

На його думку, центральною ланкою у новій економічній системі є «зріла корпорація», метою якої є вже не отримання прибутку, а забезпечення зростання виробництва задля створення суспільства загального добробуту. Влада все більше концентрується в руках невеликої спеціальної групи людей, яка спрямовує діяльність підприємств, вона їхній «мозок». Така організація отримала назву «техноструктура» у Дж. К. Гелбрейта. Дотримуючись певної логіки, він робить висновок, що сучасна корпорація – це вже не форма капіталістичної власності, а форма, що носить не приватний, а колективний характер, що включає і робочих, і менеджерів, і технічних фахівців.

Особливе місце в його концепції займає планування, його роль і місце в суспільстві, яке, на думку вченого, є атрибутом зрілої корпорації. Поглиблення спеціалізації та ускладнення виробничих взаємозв'язків викликають необхідність узгоджених дій, їх координацію. «Ринкові відносини мають бути модифіковані шляхом деякого планування», – заявляє Дж. К. Гелбрейт.

Не випадково у книзі «Економічна теорія та цілі суспільства» замість терміна «індустріальна система» автор використовує термін «система, що планує».

Зрештою, він заявляє, що на такому етапі розвитку цивілізації відбувається конвергенція двох протилежних систем

(капіталістичної та соціалістичної) та утворюється нова система, сутність якої полягає в тому, що ринок з цінами, що складаються стихійно залежно від співвідношення попиту та пропозиції, має доповнюватися регулюванням цін та попиту, а це, зрештою, усуває абсолютну владу ринку. Така логіка міркувань Дж. К. Гелбрейта у 50–60-х рр. XX ст.

Водночас не можна відзначити еволюцію поглядів цього вченого у 70-ті роки. Зазначений вище оптимізм поступається місцем песимізму. Цьому сприяє світова економічна криза 1974–1975 років. І хоча, він не відмовляється від основних своїх поглядів, але до навколишньої дійсності ставиться критичніше. На його думку, великі корпорації винні у зневазі до національних інтересів, у розтраті природних багатств, забрудненні навколишнього середовища. Відмовляється Дж. К. Гелбрейт і від односторонньої позитивної оцінки техноструктури, яка, переслідуючи свої цілі, зрослася з державою, утворивши бюрократичний симбіоз.

Вихід Дж. К. Гелбрейт вбачає в ухваленні програмних реформ, що містять три основні ланки:

- 1) всебічна підтримка ринкової системи;
- 2) націоналізація окремих корпорацій та розширення державного сектору;
- 3) створення системи «національного планування».

Комплекс таких реформ призведе, на його думку, до нового соціалізму, в якому держава впливає на два основні об'єкти: ринкову та плануючу систему. Новий соціалізм і є, за твердженням Дж. К. Гелбрейта, необхідною і в усьому нормальною системою.

Будучи невгамовним вченим і громадським діячем, Дж. К. Гелбрейт знаходився у постійному пошуку, про що свідчить його книга «Століття невпевненості», що вийшла в 1977 р., в якій автор рекомендує рецепти вдосконалення суспільства.

2) Р. Гейлбронер та його сценарії майбутнього

Прогнози та сценарії майбутнього стали центральною ідеєю у роботах видатного представника неоінституціоналізму, американського економіста та соціолога, професора нової школи соціальних досліджень Р. Гейлбронера (1919–2005).

У своїх працях «Межі американського капіталізму», «Між капіталізмом і соціалізмом», «Погляд у майбутнє людства», «Занепад цивілізації бізнесу» автор критично розцінює багато аспектів сучасного йому суспільства. Він відрізняє недосконалість ринкового механізму господарювання, що не забезпечує стабільність економічного розвитку та призводить до постійних криз, безробіття, інфляції. Про це практично зазначено в його статтях, назви яких говорять самі за себе: «Капіталізм – приречена система», «Погані передчуття, ознаки катастрофи», «Колосальне лицемірство системи». Але найчіткіше своє ставлення до капіталізму він висловив у названій вище роботі «Межі американського капіталізму». Так, він зауважує про те, що зрештою капіталізм непридатний не лише як соціальна система, а й як філософія.

Як і Т. Веблен, і Дж. К. Гелбрейт, Р. Гейлбронер виступає прихильником теорії технологічного детермінізму, а сучасний етап розвитку капіталізму, на його думку, є якісно новою стадією, що ґрунтується на застосуванні науки і техніки. Відбувається конвергенція двох систем капіталізму і соціалізму, які у процесі еволюції зближуються і стають схожими. Щодо властивих капіталізму протиріч, то, на його думку, вони пов'язані з науково-технічною революцією, з одного боку, і стихією капіталістичного ринку, з іншого. Вирішальну роль у руйнуванні цієї системи він відводить стану вчених, елітарним групам, які були породжені науково-технічною революцією. Саме представники науково-технічної інтелігенції позбавлять суспільство від «ярма бізнесменів», спрямують суспільство у бік вирішення соціальних проблем. Роль держави підвищуватиметься, а бізнесу – падатиме,

вважає він. Покладаючи надії на державу, Р. Гейлбронер називає її новою рушійною силою історії.

Водночас, надаючи величезного значення техніці, він акцентує увагу і на її негативних наслідках. На його думку, шалена сила техніки постає як реальна загроза виживання цивілізації, яка породжує нову проблему – проблему збереження екологічного балансу. А демографічний вибух у поєднанні із виснаженням природних ресурсів та зміною клімату, внаслідок незворотного перегріву атмосфери, взагалі загрожує існуванню самої цивілізації. Турбує Р. Гейлбронера також ядерний тероризм, ядерна катастрофа, локальні війни.

Як бачимо, оптимістичні технократичні сценарії граничать з катастрофічними. Мрією Р. Гейлбронера є справжній соціалізм, до якого, через схильність до індивідуалізму і конкуренцію, що притаманні людині, наблизитися практично неможливо.

Цілком очевидно, що у поглядах Р. Гейлбронера на природу людини та її майбутнє переважає все ж таки песимізм.

4. Економічна думка етапу інформаційно-технологічної революції

Сучасний етап розвитку економіки, у якій відбувається розширення інформаційних технологій у сфері матеріального та нематеріального виробництва, перетворює інформацію на один із найважливіших чинників соціально-економічного прогресу суспільства. Якщо в індустріальному суспільстві головним ресурсом були сировина, товари, робоча сила з переважаючими фізичними здібностями, то сьогодні найважливішим ресурсом став інтелект, інформація, технології, знання.

Серед технологій, що визначають обличчя сучасного суспільства, особливе місце займають інформаційно-комунікаційні технології. Вони впливають на умови праці, її зміст, сприяють виникненню нових галузей, професій, робочих місць все вищої

якості. А інформація та знання стають головним продуктивним ресурсом.

Більше того, інформаційно-технологічні комунікації належать до найважливіших революційних факторів ХХІ століття, що впливають на всі сфери суспільного життя.

Тому не випадково в останнє десятиліття ХХ ст. і на початку ХХІ ст. в економічній і соціальній літературі з'явилися теорії, автори яких намагаються осмислити процеси, що відбуваються в суспільстві, і надати практичні рекомендації. Поява різних концепцій трансформації суспільства, етапів та тенденцій його розвитку в умовах інформаційно-технологічної революції є свідченням цього.

Найбільш відомими серед них є концепції постіндустріального суспільства (Д. Белла та ін.), трьох хвиль (аграрної, індустріальної, суперіндустріальної) у суспільно-економічному розвитку (Е. Тоффлера), інформаційного суспільства (Дж. Несбіта, Дж. Стіглера, К. Ерроу), теорії громадського вибору (Дж. Бьюкенена), технотронного товариства З. Бжезинського, теорія товариства знань (П. Друкера).

Запитання для самоконтролю

1. Чому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. економічні теорії про капіталізм як про справедливий лад втрачають свою актуальність?

2. Назвіть представників школи інституціоналізму? Які елементи суспільства вони вважали «інститутами»?

3. Що є заслугами нового напрямку в економічній науці – інституціоналізму?

4. У чому сутність технократичної концепції Т. Веблена?

5. Які ідеї відбивають соціально-правову спрямованість поглядів Дж. Р. Коммонсу?

6. Охарактеризуйте систему економічних поглядів представника емпіричного спрямування інституціоналізму – В. Мітчелла.

7. Як на практиці було реалізовано політику дирижизму у Франції?

8. Як виявилася еволюція поглядів інституціоналізму на роботах Г. Мінза?

9. Розкрийте зміст технократичних ідей Дж. К. Гелбрейт.

10. Яку роль відводить Р. Гейлбронер науково-технічній інтелігенції та державі у вирішенні соціальних проблем суспільства?

11. Назвіть концепцію трансформації суспільства. З чим пов'язані ці зміни в суспільстві?

Тема 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та її трактування в економічній думці

Вивчення цієї теми дозволить усвідомити, що економіка України в умовах радянської економічної системи розвивалася по-різному: у початковий період (1922–1924 рр.) спостерігалось скорочення промислового виробництва, падіння збирання зерна, але вже 1925 р. народне господарство України було відновлено.

За роки довоєнних п'ятирічок економіка України досягла величезних успіхів, і країна увійшла до першої десятки найрозвиненіших країн Європи

Після Другої світової війни розпочався період відновлення народного господарства (до 1950 р.) та продовжився період розвитку та модернізації у всіх сферах суспільства. Україна за цей період перетворилася на космічну та ракетно-ядерну державу. Разом з тим, протиріччя, що накопичилися, і допущені помилки при спробі їх усунення призвели до розпаду СРСР. Щоправда, на цей момент Україна залишалася розвинутою країною, входила до найрозвиненіших держав світу.

Ці процеси і знайшли своє відображення в економічній думці України, для якої теж характерна періодичність: до Другої світової війни і після.

Ключові слова: воєнний комунізм, нова економічна політика (НЕП), індустріалізація, колективізація, національна економіка, наукове планування, індикативне планування, великі економічні цикли, циклічні коливання, кооперація, господарський розрахунок, застій, прискорення, перебудова.

Для засвоєння теми доцільно виділити такі питання:

1. Економіка України за умов радянської економічної системи.
2. Трагування економічного розвитку України радянського періоду в економічній думці.

1. Економіка України в умовах радянської економічної системи

30 грудня 1922 р. Україна увійшла до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

У початковий період соціалістичного будівництва Україна переживала лихоліття. Порівняно з 1913 р. промислове виробництво скоротилося у 9–10 разів. Збір зерна становив лише 1/4 довоєнного. Але вже 1925 р. народне господарство України здебільшого було відновлено. Впродовж 1926–1929 рр. збудували ще 408 та реконструювали 421 промислове підприємство.

У роки довоєнних п'ятирічок (1928–1941) широко розгорнули господарське та культурне будівництво. Особливу увагу приділяли розвитку важкого машинобудування, що могло відіграти важливу роль в індустріалізації та створення матеріально-технічної бази. Як наслідок, валова продукція важкої промисловості України зросла у 2 рази, машинобудівної – майже у 4, хімічної – більше ніж у 4 рази. Почали працювати біля 400 нових промислових об'єктів, ряд великих шахт і теплових електростанцій. У передвоєнні роки

з'явилися нові підприємства вугільної, енергетичної, будівельно-дорожньої, хімічної, легкої та харчової промисловості. Крім того, було створено нові галузі промисловості – верстатобудівну, трикотажну, приладобудівну. Валова продукція промисловості у 1940 р. перевищила рівень 1913 р. – у 7,3 рази, продукція важкої промисловості – більше, ніж у 10 разів, вугільної – у 3,7 рази, чорної металургії – у 5,2 рази, виробництво електроенергії зросло – у 23 рази. Україна стала основною вугільно-металургійною базою СРСР.

Значних успіхів досягнуто у сфері науки та культури. Наприклад, грамотність населення України в 1939 р. становила 88,2%.

Одночасне форсування індустріалізації та колективізації сільського господарства призвели в 1932–1933 рр. до голоду в Україні.

Друга світова війна вщент розорила народне господарство України. Згодом у його відновленні брали участь мільйони трудівників усіх радянських республік. І вже в 1950 р. продукція промисловості на 15 % перевищила рівень 1940 р.

З середини 50-х років. був узятий курс на розвиток та модернізацію у всіх сферах суспільства. Українські вчені, конструктори, висококваліфіковані працівники багато зробили для того, щоб СРСР першим у світі запустив штучний супутник Землі, першим вийшов у космос. Україна же стала космічною та ракетно-ядерною державою, а СРСР – другою наддержавою у світі після США. І роль України в цьому була значною.

За три наступні п'ятирічки (1965–1980) – було кардинально оновлено житловий фонд (44 % від усього житлового фонду), а також інфраструктуру міст та сіл (68 %). Населення стабільно зростало, втричі зросла кількість випускників середньої школи, вдвічі – кількість студентів у закладах вищої освіти.

На жаль, поряд із досягненнями у суспільстві накопичувалися протиріччя, які викликали необхідність перебудови. Однак вибір невинуватених методів її проведення призвели до розпаду СРСР.

Зауважимо, що на цей момент Україна входила до першого десятку найрозвиненіших країн світу.

2. Трактування економічного розвитку України радянського періоду в економічній думці

Трактування економічної думки України радянського періоду можна умовно розділити на два періоди: до Другої світової війни та після неї.

Перший період характеризувався тим, що у 20-х рр. склалися умови для розвитку економічної думки: це перехід від політики воєнного комунізму до НЕПу, розширення демократичного суспільства. У цей час формувалися перші наукові школи навколо таких відомих вчених економістів як М. Кондратьєв, А. Чаянов, М. Бухарін та ін. Дискусії велися з таких проблем: зміст та предмет політичної економії; характер економічних законів при соціалізмі; доля товарного виробництва; план та ринок.

Особливе місце серед учених-економістів належало М. Кондратьєву (1892–1938). Його роботи «Аграрне питання», «До питання про диференціювання села», «Проблема передбачення», «План та передбачення» присвячені питанням планування та ціноутворення. Велика заслуга вченого у створенні концепції наукового планування при збереженні також ринкових важелів регулювання. Вже у 20-ті рр. він підійшов до концепції індикативного планування, реалізованої на Заході після Другої світової війни, він виходив із необхідності поєднання планових та ринкових засад, висунув ідею тісного зв'язку та рівноваги аграрного та індустріального секторів економіки.

У світовій науці М. Кондратьєв відомий як автор теорії великих циклів господарської кон'юнктури. У своїх працях «Світове господарство та його кон'юнктури під час та після війни» – 1922 р.,

«Великі цикли економічної кон'юнктури» – 1925 р., керуючись формулою О. Конта «знайти, щоб передбачити, передбачити, щоб керувати», він розвинув ідею множинності циклів, виділивши різні моделі циклічних коливань: сезонні (тривалість менше року), короткі (тривалість 3–3,5 роки), торгово-промислові (середні – 7–10 років) та великі (48–55 років).

Визначним економістом-аграрником цього періоду був і О. Чаянов (1888–1937), основними працями якого були: «Організація селянського господарства» (1925), «Короткий курс кооперації» (1925). Ключовим напрямом дослідження Чаянова було сімейно-трудове селянське господарство; кооперація, галузь сільського господарства загалом. Він висунув план вирішення соціальних протиріч у селі через кооперативний кредит та кооперативну колективізацію різних типів господарств. Підвищення ефективності аграрного сектору Чаянов бачив у масовому поширенні кооперації, її антикапіталістичному та антибюрократичному змісті. Вигідність кооперації, на його думку, полягає у відносно низьких цінах на продукцію та у додатковому доході її членів.

Така загалом характеристика економічної думки першого періоду – до Другої світової війни.

Період розвитку економічної теорії після Другої світової війни можна розділити на три етапи: пожвавлення, застій, криза.

Пожвавлення економічної думки в Україні відбулося у 60-ті роки. Це було зумовлено тим, що в 1965 р. в Радянському Союзі почалася економічна реформа, пов'язана з переходом на економічні методи господарювання. На цій хвилі було сформовано категоріальний апарат, який відображав особливості розвитку економічної думки порівняно з 30-ми роками.

Зауважимо, що ініціатором удосконалення методів господарювання виступив вчений економіст України О. Ліberman.

Доцільно також виділити монографії таких українських вчених як В. Логвиненко, І. Лукінов, А. Покритан, Ю. Пахомов, І. Пусенкова, І. Ястремський та ін. Істотний внесок у розробку категоріального апарату зробили вчені-фахівці конкретної економіки В. Новожилов та ін.

Економічна думка цього періоду характеризувалася розробкою таких проблем, як теорія господарського розрахунку, теорія планування, теорія власності, теорія ціноутворення.

На жаль, у 70-ті роки економічна реформа із-за наявності протиріч була припинена, на практиці фактично відмовилися від запровадження економічних методів господарювання. Особливістю економічної думки цього періоду була наявність трьох течій: сталінської, модерністської та радикальної. Безперечно, що значною мірою погляди різних шкіл були протилежними.

Водночас в економічній літературі найважливіші проблеми економічної теорії розглядалися в замкнутому просторі, переважно в рамках ортодоксальної науки. Наближення кризи все більше переконувало, що ми маємо справу не з наукою, яка відображає реальні процеси, а з ідеологією. А падіння темпів економічного зростання наприкінці 70-х початку 80-х рр., орієнтація на екстенсивні методи господарювання тільки підкреслювали, що існуюча система теоретичних економічних знань неадекватно відбиває реальність. Як наслідок, почали з'являтися наукові праці, у яких творчо аналізувалися економічні відносини у суспільстві. Насамперед, це питання про методологію дослідження відносин власності. У роботах О. Бойка, І. Лукінова, В. Черняка, Ю. Пахомова, А. Покритана, І. Пусенкової, А. Чухна розглядалася система економічних відносин соціалізму як система багатогранна та неоднорідна. Виходячи з цього, робився висновок, що відносини власності постійно розвиваються, оновлюються. Ця ідея знайшла своє відображення у монографії «Економічні проблеми розвинутого соціалізму», виданої Інститутом економіки АН України.

Провал спроби реалізації концепції прискорення соціально-економічного розвитку, погіршення стану народного господарства зміцнили розуміння про необхідність радикального перегляду багатьох теоретичних положень. У цьому сенсі важливе місце зайняла дискусія про наявність економічних протиріч при соціалізмі, що відбулася 1986–1988 рр. У дискусії було обґрунтовано положення про іманентність протиріч соціалізму. Наголошувалося на взаємозв'язок між нарощуванням одержавлення економіки та розвитком відчуження трудящих від реального розпорядження загальнонародної власності.

З іншого боку, з'явилися роботи, у яких висловлювалося критичне ставлення до розуміння категорії плановірності. Стверджувалося, що ототожнення плановірності з одержавленням та централізованим управлінням є неправомірним. Доводилася необхідність заміни командних методів управління переважно економічними, з використанням товарно-грошових відносин.

Велику роль у становленні та розвитку концепції різноманіття форм власності відіграло переосмислення проблем кооперації. М. Черненко, В. Логвиненко, наприклад, стверджували, що кооперація є формою цього етапу розвитку продуктивних сил. Тому потрібен рівноправний характер її співіснування з іншими формами. Деякі економісти доводили, що однією з форм власності для цього етапу розвитку має бути і приватна.

Поштовхом до дискусії про доцільність розвитку у народному господарстві відносин приватної власності стало обговорення проблеми суті індивідуальної трудової діяльності та необхідність її впровадження у практику господарювання. Багато вчених висловилися за різнобічний розвиток приватного підприємництва.

Проаналізувавши нову структуру відносин власності, що складалася у суспільстві наприкінці 80-х – на початку 90-х рр., вчені дійшли висновку про необхідність створення умов для розвитку та функціонування всіх форм власності та підприємництва.

1985-1990 рр. – це були роки, відомі під терміном «перебудова», що означає здійснення переходу до демократизації політичного устрою та допущення ринкових відносин в економіці. У 1987 р. було прийнято програму початку регульованої ринкової економіки, її соціальну переорієнтацію. Однак, боротьба за владу, за наявності якої економіка стала заручницею політики, всі передбачувані програми її стабілізації за відсутності політичної волі, виявилися приреченими. Кризові явища посилювалися, наслідком чого став розпад не лише розпад найбільшої у XX ст. держави у світі, а й значні економічні втрати у кожній із колишніх союзних республік.

Після розпаду СРСР в Україні розпочався етап формування ринкового господарства.

Запитання для самоконтролю

1. Які галузі України розвивалися випереджаючими темпами в період радянської економічної системи?
2. У чому сутність концепції індикативного планування, запропонованої М. Кондратьєвим?
3. Які моделі циклічних коливань виділяє М. Д. Кондратьєв у своїй теорії великих циклів господарської кон'юнктури?
4. Охарактеризуйте розвиток економічної теорії України радянського періоду після Другої світової війни.

Тема 13. Формування основ ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)

Вивчення цієї теми дозволить зрозуміти, що перехід від однієї моделі розвитку (командно-адміністративної) до іншої (ринкової) є складним процесом, та торкається при цьому економічних, соціальних, правових та інших видів відносин. І все ж таки в основі цих перетворень лежить реформування відносин власності, що, у

свою чергу, передбачає ліквідацію монополізму державної власності та створення недержавного сектора економіки. Реалізуються ці процеси чи з допомогою створення нових підприємств, чи з допомогою приватизації, задля відродження підприємництва. І нарешті, необхідно усвідомити, що за ринкової моделі господарювання, важливо не лише сформувати конкурентне середовище, а й провести демонополізацію економіки. Розуміння цієї проблеми передбачає розгляд суті антимонопольної політики та її основних завдань.

Ключові слова: приватизація, підприємництво, природна монополія, антимонопольна політика, акціонерне товариство.

Для засвоєння теми доцільно виділити такі питання:

1. Приватизація та її роль в інституційних перетвореннях в Україні.
2. Підприємництво та особливості його становлення в Україні.
3. Антимонопольна політика та розвиток конкуренції в Україні.

1. Приватизація та її роль в інституційних перетвореннях в Україні

Перехід від адміністративно-командної до ринкової системи господарювання в Україні є складним та багатовекторним процесом, в основі якого лежить зміна економічних, соціальних, політичних, правових, етичних та інших громадських інституцій.

І все-таки основою цих перетворень є реформування відносин власності, що передбачає ліквідацію монополізму державної власності та створення недержавного сектора вітчизняної економіки. Це відбувається двома шляхами: по-перше, внаслідок створення нових підприємств, що ґрунтуються на недержавних формах власності; по-друге, у вигляді приватизації державних підприємств.

Внаслідок цього створюється конкурентне середовище як найважливіший атрибут ринкової економіки.

Що ж є приватизація, які її найважливіші цілі?

Відповідно до Закону України «Про приватизацію державного майна», приватизація – це процес відчуження майна загальнодержавної та комунальної власності на користь фізичних та недержавних юридичних осіб. До цілей приватизації слід віднести: зміну відносин власності на користь виробника для їх якісного відтворення та ефективного використання; розвиток конкуренції та обмеження монополізму; структурну перебудову економіки та її стабілізацію, і навіть залучення в країну іноземних інвестицій.

Об'єктами приватизації є підприємства, які найвищою мірою впливають на розвиток споживчого ринку, а також гальмують процес стабілізації державного бюджету та економічного розвитку, уповільнюють формування ринкової економіки. Йдеться про підприємства оптової та роздрібної торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування, житлово-комунального господарства, підприємства будівництва, переробки сільськогосподарської продукції, легкої промисловості, матеріально-технічного постачання та об'єкти незавершеного будівництва.

Суб'єктами приватизації виступають державні органи приватизації, насамперед Фонд державного майна України з його регіональними відділеннями та представництвами, а також покупці та продавці. Покупцями можуть бути окремі фізичні та юридичні особи як України, так і інших держав.

Такі основні положення приватизації, яка спрямована на створення ринкової економіки через різноманіття рівноправних форм власності та формування конкурентного середовища в народному господарстві.

Відповідно до кількості приватизованих підприємств та інституційного забезпечення процесу приватизації виділяють її найважливіші етапи. Зазвичай таких етапів виділяють чотири.

Перший етап – 1988–1992 рр. Його особливістю є те, що приватизація відбувалася одночасно із здобуттям незалежності та формуванням основ економічної самостійності.

Другий етап – 1993–1994 рр. Характерною його ознакою була широкомасштабна передача державної власності у приватні руки.

Третій етап – 1995–1999 рр. Це етап масової сертифікатної приватизації, результати якої оцінюються неоднозначно. При цьому можна визначити як позитивні, так і негативні наслідки. Наприклад, недосконалість законів дозволяло створити механізми швидкого збагачення певних груп людей.

Четвертий етап – від 2000 р. Це індивідуальна фінансова приватизація, яку ще називають «велика» приватизація. Її проведення закріплено у Державній програмі приватизації на 2000–2002 рр.

2. Підприємництво та особливості його становлення в Україні

Різноманітність форм власності створює широкі можливості для функціонування різних господарських структур у всіх галузях економіки. Саме це різноманіття є об'єктивною основою розвитку підприємництва.

Відродження інституту підприємництва є досить складним процесом, оскільки поряд із відновленням конкуренцію, необхідно лібералізацію відносин власності, змінити систему господарських зв'язків і, що особливо важливо, ділову культуру суб'єктів господарювання.

В Україні необхідно було створити прийнятні умови для розвитку підприємництва, оскільки воно реагує на нестабільність правового поля, наявність різних адміністративних перешкод, непередбачену економічну політику.

Тому держава має бути зацікавлена у розвитку підприємництва, гарантуючи рівні права, створюючи рівні можливості всім підприємцям для доступу до фінансових,

матеріально-технічних, інформаційних, трудових, природних та інших ресурсів. Воно має забезпечувати свободу конкуренції між підприємцями, захищати споживачів від проявів недобросовісної конкуренції та монополізму у будь-яких сферах підприємницької діяльності.

За роки незалежності в Україні створено передумови появи елементів інфраструктури підприємництва. Йдеться про технопарки, інформаційно-консультативні центри; бізнес-центри, центри підтримки жіночого та молодіжного підприємництва, об'єднання підприємців, інститути спільного інвестування; систему підготовки та перепідготовки кадрів.

Особлива увага приділяється залученню молоді до підприємницької діяльності. З цією метою у закладах вищої освіти читається цикл освітніх компонент з «Основ менеджменту», «Основ маркетингу», «Основ бізнесу».

Проте загалом позитивні тенденції у розвитку підприємництва поки що не позначилися на ефективності функціонування підприємницьких структур і не стали фактором покращення їх соціально-економічних результатів, особливо у сфері малого та середнього підприємництва.

Таким чином, за роки незалежності у розвитку підприємництва відбулися кардинальні зміни. З одного боку, було створено недержавний сектор економіки, відбувся процес демонополізації господарської діяльності та формування конкурентного середовища; з іншого – спостерігається регіональна диспропорція та нерівномірність розвитку підприємницької діяльності щодо галузей вітчизняної економіки. Неоднозначним є також результат державної підтримки підприємництва та запровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва, про що свідчить ухвалення Податкового кодексу України.

І, нарешті, слід виділити організаційно-правові форми підприємницької діяльності. Як правило, виділяють три такі форми: 1) одноосібне володіння; 2) товариства; 3) корпорації.

Одноосібне володіння – це підприємства, власником якого є фізична особа чи сім'я. Такі підприємства є однією з найпростіших форм організації бізнесу.

Товариство (партнерство) – це об'єднання капіталів двох і більше окремих фізичних чи юридичних осіб з урахуванням поділу прибутків та збитків, а також ризиків на основі спільного контролю результатів бізнесу та активної участі у веденні бізнесу. Основою взаємин між сторонами, які вступають у партнерські відносини, є договір.

Корпорація (акціонерне товариство). Сьогодні це визначальна, домінуюча форма підприємницької діяльності. Це форма, за якої її власниками вважаються акціонери, які мають відповідальність відповідно до розміру їх внеску до акціонерного капіталу корпорації. Річний прибуток корпорації належить акціонерами та розподіляється між ними. У цьому розрізняють дві частини прибутку. Одна частина – дивіденди, що розподіляються між акціонерами; друга – прямує на реінвестування. Функції власності та контролю розділені між акціонерами (власниками акцій) та менеджерами.

Необхідно зауважити, що кожна з перерахованих вище форм підприємницької діяльності має не лише відповідні фінансово-економічні переваги та соціальну привабливість, а й певні недоліки та проблеми.

3. Антимонопольна політика та розвиток конкуренції в Україні

Перш за все, слід зазначити, що за адміністративно-командної системи господарювання на момент проголошення незалежності виробництво, системи управління, збуту та ціноутворення були монополізовані.

При виборі іншої моделі господарювання – ринкової, необхідно демонополізувати економіку та створити умови для формування конкурентного середовища. Забезпечення цієї мети сприяє реалізація антимонопольної політики держави.

Антимонопольна політика – це система заходів уряду, що спрямовані на досягнення такого рівня функціонування ринку та регулювання конкуренції між його суб'єктами, коли досягається мета підвищення ефективності національної економіки та забезпечуються національні інтереси, підвищується добробут населення.

Для реалізації антимонопольної політики та її правового забезпечення у 1992–1993 рр. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» та Закон України «Про Антимонопольний комітет України». Крім того, було затверджено Державну програму демонополізації економіки та розвитку конкуренції. Також було створено два державні інститути, які координували питання демонополізації вітчизняної економіки та розвиток конкуренції на різних ринках: це – Антимонопольний комітет України та Міжвідомча комісія з питань демонополізації економіки.

Слід зазначити, що цим та іншим заходам можна оцінити неоднозначно. З одного боку, на зміну монопольним структурам з'явилося кілька тисяч самостійних суб'єктів господарювання; з іншого – до розукрупнених виробничих об'єднань входили спеціалізовані підприємства, які виготовляють не однакову, а різну продукцію проміжного циклу. Ця продукція згодом використовувалася головним підприємством виготовлення кінцевої продукції, тобто йшлося про деконцентрацію виробництва та розрив господарських зв'язків, про збільшення витрат та нівелювання впливу ефекту масштабу.

Пізніше, при розробці нових нормативних актів, було враховано прорахунки в антимонопольній політиці та з урахуванням світового досвіду прийнято низку нових законів. Серед них і Закон України «Про природні монополії». Зазначено, що найважливішим напрямом антимонопольної політики в Україні у ХХІ ст. є регулювання діяльності суб'єктів природних монополій та захист економічної конкуренції. Природна монополія – це такий стан ринку, у якому задоволення попиту є ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва. Прикладом можуть бути добувна промисловість, виробництво та розподілення електроенергії, газу, води, послуг транспорту та зв'язку.

Найважливішими заходами антимонопольної політики у цих сферах є виявлення порушень законодавства із боку природних монополій. Здебільшого це стосується питань ціноутворення та встановлення необґрунтованих високих цін для всіх чи окремих категорій споживачів.

Запитання для самоконтролю

1. Якою є роль приватизації в інституційних перетвореннях в Україні?
2. Охарактеризуйте етапи та особливості приватизації в Україні.
3. У чому особливості становлення підприємництва в Україні?
4. Що являє собою антимонопольна політика держави?

ВИСНОВОК

Розгляд основних напрямів розвитку економічної теорії в цілому та окремих її розділів свідчить про те, що це динамічна наука, яка відображає зміни тенденцій у розвитку економічних явищ та процесів у навколишньому середовищі, світовій економіці та суспільстві загалом.

Динамізм науки «Історія економіки та економічної думки» проявляється в тому, що вона не залишається незмінною, оскільки аналізує перетворення, що відбуваються в економічному житті суспільства та їх відображення в економічній думці. Тому неможливо визначити, які погляди «найправильніші». Усі вони «правильні», оскільки відбивають певний етап у розвитку економічного життя суспільства. Інакше кажучи, вони мають історичний перехідний характер. І все ж таки, зв'язок економічних вчень з економікою суспільства найбільш безпосередній. Їхня роль у суспільному розвитку дуже велика, адже економічні вчення не пасивно відбивають процеси, що відбуваються в економіці, а чинять на них певний вплив, сприяючи суспільному розвитку, прискорюючи або навпаки уповільнюючи його.

Загальновідомо, що багато концепцій ставали основою для вироблення державних економічних програм та подальшої їх реалізації на практиці господарювання, тому вивчення цієї науки дає можливість як розкривати певні періоди розвитку економічного життя суспільства, так й виявляти тенденції її розвитку. Такими тенденціями сьогодні є: еволюційний перехід від однофакторних лінійних моделей розвитку до багатофакторних та їх синтезу.

Сьогоднішнє становище України, на нашу думку, вимагає використання сучасних моделей економічного розвитку і, насамперед, посткейнсіанських та неінституційних засад, враховуючи, безумовно, конкретні умови, реалізуючи державні інтереси в цілому та переважну більшість населення зокрема.

ФОНД ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

1. *Предметом науки «Історія економіки та економічної думки» є:*

- а) історія економіки;
- б) історія господарського життя;
- в) історія економічної думки;
- г) історія розвитку господарських систем суспільства та відображення цього процесу в економічній думці.

2. *Серед джерел, що характеризують економічну думку епохи рабовласництва, найбільший інтерес становили:*

- а) тексти літописів;
- б) релігійні вірування;
- в) всілякі оповіді та легенди;
- г) документи господарської звітності.

3. *Які з подій вплинули на розвиток грецької цивілізації?*

- а) наявність рабської праці;
- б) поєднання общинної та приватної власності;
- в) поява поліса як особливого типу громад;
- г) велика колонізація – освоєння греками узбережжя морів.

4. *Закони Хаммурапі (царя Вавилона) регламентували боргове рабство з метою:*

- а) забезпечення податкових надходжень до скарбниці;
- б) початку ринкових відносин;
- в) згладжування накопичених протиріч;
- г) недопущення руйнування натурального господарства.

5. *Відповідно до концепції «справедливої ціни»*

Т. Аквінського, основу вартості (цінності) товару лежить:

- а) морально-етичний;
- б) витратний принцип;
- в) витратний та морально-етичний.

6. *До основних ознак Середньовіччя слід зарахувати:*

- а) панування ринкових відносин;
- б) особиста залежність селян від феодалів;
- в) наявність найманої праці;
- г) панування натурального господарства;
- д) наявність позаекономічного примусу.

7. *Chiї інтереси висловлювали представники теорії реформації М. Лютер та Ж. Кальвін?*

- а) лихварів;
- б) великих феодалів;
- в) найбідніших верств населення;
- г) буржуазії, що народжується.

8. *Предметом вивчення меркантилізму є:*

- а) сфера торгівлі;
- б) сфера виробництва;
- в) сфера споживання;
- г) сфера обігу.

9. *Найбільш яскравими представниками раннього меркантилізму були:*

- а) А. Монкретьєн;
- б) Г. Скаруффі;
- в) Т. Манн;
- г) Ж.-Б. Кольбер;

д) В. Стаффорд.

10. *Основоположником школи фізіократів був:*

- а) В. Петті;
- б) А. Монкретьєн;
- в) Ф. Кене;
- г) Т. Манн.

11. *Відповідно до вчення фізіократів про «чистий продукт», він створюється:*

- а) у сільськогосподарському виробництві;
- б) у торгівлі;
- в) у промисловості.

12. *Відповідно до соціальної (класової) структури суспільства, запропонованої Ф. Кене, фермери представляють:*

- а) клас власників землі;
- б) продуктивний клас;
- в) «безплідний клас».

13. *Першими в історії економічної науки включили в науковий обіг термін «відтворення» та розглянули структуру капіталу:*

- а) меркантилісти;
- б) фізіократи;
- в) ліберали.

14. *Згідно з вченням Ф. Кене, «чистий продукт» створюється:*

- а) у промисловості;
- б) у сільськогосподарському виробництві;
- в) у торгівлі.

15. *За твердженням А. Тюрго, єдиним джерелом багатства є праця:*

- а) продавця;
- б) ремісника;
- в) хлібороба (фермера);
- г) лихваря.

16. *Автором назви науки «політична економія» є:*

- а) Тома Аквінський;
- б) А. Монкретьєн;
- в) А. Сміт;
- г) К. Маркс.

17. *Родоначальником трудової теорії вартості вважається:*

- а) Арістотель;
- б) А. Монкретьєн;
- в) В. Петті;
- г) А. Тюрго.

18. *Категорію «гроші» В. Петті розглядає як прибічник:*

- а) кількісної теорії грошей;
- б) металевої теорії грошей;
- в) номіналістичної теорії грошей.

19. *Результатами первісного накопичення капіталу стали:*

- а) феодална форма власності стала визначальною;
- б) переважало натуральне господарство;
- в) виникла нова форма організації виробництва – мануфактура;
- г) освіту класу найманих робітників.

20. *Предметом дослідження класичної політичної економії є:*

- а) сфера обігу;
- б) сфера виробництва;
- в) сфера виробництва у взаємозв'язку зі сферою обігу.

21. *Згідно з методологічною позицією А. Сміта приватний інтерес:*

- а) невіддільний від загального інтересу;
- б) стоїть вище за громадське;
- в) вторинний стосовно громадського.

22. *Розглядаючи роль грошей, А. Сміт перше місце ставить функцію грошей:*

- а) як міри вартості;
- б) як засобу обігу;
- в) як засобу платежу.

23. *На думку А. Сміта, набагато більшу вартість до дійсного багатства та доходу додає капітал, що вкладається:*

- а) у торгівлю;
- б) у землеробство;
- в) у промисловість.

24. *А. Сміт виділяє у структурі капіталу наступні частини:*

- а) початкові та щорічні аванси;
- б) основний та оборотний капітал;
- в) постійний та змінний капітал.

25. *Теза «нечувана догма Сміта» виникла у К. Маркса у зв'язку з тим, що А. Сміт:*

- а) вважав за неможливе автоматичну рівновагу в економіці;
- б) допускав розподіл капіталу на основний та оборотний;
- в) ототожнював принцип виявлення цінності річного продукту праці та ціни будь-якого товару.

26. *При визначенні вартості Д. Рікардо дотримується:*

- а) трудової теорії;
- б) теорії витрат;
- в) теорії корисності.

27. *Категорію «рента» Д. Рікардо трактує як:*

- а) вільний дар землі;
- б) результат праці сільськогосподарських працівників.

28. *Засновником теорії порівняльних витрат є:*

- а) А. Сміт;
- б) В. Петті;
- в) Д. Рікардо.

29. *Хто з перерахованих авторів стверджував, що вартість товарів визначається витратами суспільно-необхідної праці:*

- а) Ж.-Б. Сей;
- б) К. Менгер;
- в) К. Маркс;
- г) С. Сімонді.

30. *Центральне місце у поглядах Дж. М. Кейнса займає:*

- а) концепція ефективного попиту;
- б) відданість закону ринків Ж.-Б. Сея;
- в) мультиплікатор інвестицій;

г) схильність до ліквідності.

31. Автори першого етапу маржиналістської революції визначали вартість (цінність) речі на основі:

- а) трудової теорії вартості (витрат праці);
- б) корисності речей;
- в) рідкості речі;
- г) граничної корисності речі.

32. Американська школа маржиналізму, від імені Д. Б. Кларка, ввела у науковий обіг нове поняття:

- а) корисність речі;
- б) гранична корисність;
- в) гранична продуктивність.

33. Хто з представників маржиналізму зосередив свою увагу на проблемі загальної економічної рівноваги?

- а) К. Менгер;
- б) Ф. Візер;
- в) О. Бем-Баверк;
- г) Л. Вальрас.

34. Хто з названих авторів увів у науковий обіг поняття «недосконала конференція»:

- а) П. Самуельсон;
- б) Дж. Робінсон;
- в) К. Маркс;
- г) А. Маршалл.

35. Необхідність втручання держави в економіку першим спробував довести:

- а) А. Маршалл;

- б) А. Пігу;
- в) Дж. М. Кейнс.

36. В основі економічної концепції В. Мітчелла лежить:

- а) теорія граничної корисності;
- б) теорія еволюції Ч. Дарвіна;
- в) теорія граничних економічних величин;
- г) теорія безкризового циклу.

37. Найбільш відомим представником монетаристського спрямування в економічній науці є:

- а) П. Самуельсон;
- б) М. Фрідман;
- в) Дж. М. Кейнс;
- г) В. Леонтьєв.

38. Хто з перерахованих економістів є автором теорії інвестиційного мультиплікатора?

- а) Дж. К. Гелбрейт;
- б) Дж. М. Кейнс;
- в) П. Самуельсон;
- г) Дж. Стігліц.

39. Основним принципом лібералізму є:

- а) активне втручання держави у економіку;
- б) свобода підприємницької діяльності;
- в) вільне ціноутворення;

40. Недоторканність приватної власності, стабільність грошового обігу та національної валюти, відкриті ринки, свобода угод (крім тих, що обмежують конкуренцію), сталість економічної політики – основоположні принципи:

- а) концепції спонтанного порядку;
- б) концепції соціально-ринкового господарства;
- в) теорії ефективного попиту,
- г) «грошового правила» М. Фрідмана.

41. *Засновником раннього американського інституціоналізму слід вважати:*

- а) Дж. М. Кларка;
- б) Дж. К. Гелбрейта;
- в) В. Мітчелла;
- г) Т. Веблена.

42. *Хто з представників інституціоналізму дотримувався принципу першості права над економікою:*

- а) Т. Веблен;
- б) Дж. Коммонс;
- в) В. Мітчелл;
- г) Дж. Стігліц.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія економіки та економічної думки : конспект лекцій. Біла Церква : Білоцерківський навчально-науково-виробничий комплекс «Освіта», 2019. 262 с.
2. Історія економіки та економічної думки : підруч. / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, О. В. Длугопольський [та ін.] ; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 792 с.
3. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Х. : НТУ «ХП», 2010. 336 с.
4. Історія економіки та економічної думки : навч. посібн. / К. М. Владимиров, Р. В. Морозов та ін. Херсон : Олді-плюс, 2019. 406 с.
5. Кухар О. В. Історія економіки та економічної думки : навч. посібн. К. : ЦУЛ, 2015. 328 с.
6. Аникин А. В. Юность науки: жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. М., 1985. 367 с.
7. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность) : курс лекций. М., 1996.
8. Злупко С. М. Економічна історія України : навч. пос. К. : Знання, 2006. 367 с.
9. Бартенев С. А. История экономических учений в вопросах и ответах. М. : Юрист, 1998.
10. Ващишин А. М., Мисловський П. Й., Шевчик Б. М. Історія економічних вчень : навч. посібн. Вид. 3, стереотип. Львів : Новий світ-2000, 2013. 434 с.
11. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. пер. с англ. М., 1999.
12. Юхименко П. І. Економічна історія : навч. пос. 2-ге вид. стереотипне. К. : Вікар, 2006. 341 с.
13. Ковальчук В. М., Лазарович М. В., Сарай М. І. Історія економіки та економічної думки : навч. пос. К. : Знання, 2008. 647 с.

14. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М., 1994.
15. Всемирная история экономической мысли :/ В. М. Черковец (гл. ред) та ін. Т. 1–6. М., 1987–1997.
16. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. М., 1979.
17. Злупко С. М. Економічна думка України : тексти лекцій. Львів, 1992.
18. Небрат В. В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 4. С. 80–90.
19. Історія економічної думки : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко та ін. К., 1996.
20. История мировой экономики / под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. М., 2001.
21. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1978.
22. Костюк В. Н. История экономических учений : курс лекций. М., 1997.
23. Лісовецький В. М. Історія економічних вчень. К., 2004.
24. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Історія економічних учень. К. : Знання, 2008.
25. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. М., 1993.
26. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник. 8-ме вид., переробл. і доп. К. : Вікар, 2006. 495 с.
27. Мочерний С. В., Довбенко М. М. Історія економічних вчень (сучасна економічна думка) : навчальний посіб. Львів : Новий світ, 2007.
28. Ойкен В. Основы национальной экономики. М., 1996.
29. Мазурок П. П. Історія економіки та економічної думки : підручн. Львів : Магнолія 2006, 2011. 428 с.

30. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. М., 1968.
31. Горкіна Л. П., Чумаченко М. Г. На шляхах відродження : економічна наука в Україні в другій половині XX ст. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 6. С. 15–34.
32. Горкіна Л. П. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець XIX–середина XX ст.). *Актуальні проблеми економіки*. – 2008. № 4. С. 12–28.
33. Туган-Барановський М. І. Політична економія : курс популярний. Київ : Наук. думка, 1994.
34. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. М., 1992.
35. Хансен А. Послевоенная экономика США. М., 1966.
36. Эрхард Л. Благосостояние для всех : пер. с нем. М., 1991.
37. Юхименко П. І., Ільєнко А. А. Історія економічних учень : навчальний посібник для студ. екон. спец. вузів / ред. О. Ю. Амосов. К. : БДАУ ; Біла Церква : [б.в.], 1999. 463 с.

Навчальне видання

**НЕБОГА Тетяна Василівна
ВДОВИЧЕНКО Анатолій Миколайович**

**ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ**

Навчальний посібник

Видання друге

Надруковано в авторській редакції
з готового оригінал-макета

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 8,14.
Тираж 300 прим. Зам. № 413.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-14-25, 33-07-17, (048) 7-855-855
e-mail: astro_print@ukr.net; www.astroprint.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

